వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

పరిభాషేన్దుశేఖరః

పరిభాషేన్దుశేఖరః।।

అనుబన్ధచతుష్టయనిరూపణమ్ ।

నత్వా సామ్బం శివం బ్రహ్మ నాగేశః కురుతే సుధీః।

బాలానాం సుఖబోధాయ పరిభాషేన్దుశేఖరమ్ ।।౦।।

ప్రాచీన వ్యాకరణ తన్త్రే వాచనికాన్యత్ర పాణినీయతన్త్రే జ్ఞాపకన్యాయసిద్ధాని భాష్యవార్తికయోరుపనిబద్ధాని యాని పరిభాషారూపణి తాని వ్యాఖ్యాస్యన్తే ।

॥శాస్త్రత్వసమ్పాదనోద్దేశప్రకరణమ్।।

నను లణ్-అఇఉణ్ సూత్రయోర్ణకారద్వయస్యైవోపాదానేనాణిగ్రహణేషు సన్దేహాదనిర్ణయోఽత ఆహ -వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిర్నహి సన్దేహాదలక్షణమ్।।౧ ।।

విశేషస్యాన్యతరాద్యర్థరూపస్య వ్యాఖ్యానాత్ శిష్టకృతాత్ ప్రతిపత్తిః నిశ్చయో యతః సన్దేహాచ్ఛాస్త్రమ్ అలక్షణమ్ అననుష్ఠాపకం లక్షణమలక్షణం తథా న, శాస్త్రస్య నిర్ణయజనకత్వౌచిత్యాదిత్యర్థః। అసన్దిగ్ధానుష్ఠానసిద్ధ్యర్థేఽత్ర శాస్త్రే సన్దిగ్ధోచ్చారణరూపాచార్యవ్యవహారేణ సన్దేహనివృత్తేర్వ్యాఖ్యానాతిరిక్తనిమిత్తానపేక్షత్వం

బోధ్యత ఇతి యావత్।। తేనాణుదిత్సవర్ణస్యేతత్పరిహారాయ పూర్వేణాణ్ గ్రహణమ్, పరేణేణ్ గ్రహణమితి లణ్ సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్।। ౧ ।।

తత్ర సంజ్ఞా పరిభాషా విషయే పక్షద్వయమాహ -యథోద్దేశం సంజ్ఞాపరిభాషమ్ । కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్ ।। ౨ ।।

ఉద్దేశమనతిక్రమ్య యథోద్దేశమ్ । ఉద్దేశ ఉపదేశ దేశః । అధికరణ సాధనశ్చాయమ్ । యత్ర దేశే ఉపదిశ్యతే తద్దేశ ఏవ వాక్యార్థబోధేన గృహీత శక్త్యా గృహీతపరిభాషార్థేన చ సర్వత్ర శాస్త్రే వ్యవహారః। దేశశ్చోచ్చారణకాల ఏవాత్ర వ్యవహ్రియతే। తత్తద్వాక్యార్థబోధే జాతే 'భవిష్యతి కిఞ్చిదనేన ప్రయోజనమ్ ' ఇతి జ్ఞానమాత్రేణ సన్తుష్యద్ యథాశ్రుతగ్రాహిప్రతిపత్ర పేక్షోఽయం పక్ష ఈదూదేత్సూత్రే కైయటః।

కేచిత్తు - పరిభాషావిషయే తస్మిన్నిత్యాది వాక్యార్థబోధే సప్తమీనిర్దేశాదిక్వేతి పర్యాలోచనాయాం సకలతత్తద్విధ్యుపస్థితౌ సకలతత్తత్సంస్కారాయ గుణభేదం పరికల్ప్యైకవాక్యతయైవ నియమః। కార్యకాలపక్షేతు త్రిపాద్యామప్యుపస్థిరితి విశేషః। ఏతదేవాభిప్రేత్య 'అధికారో నామ త్రిప్రకారః, కశ్చిదేకదేశస్థః సర్వం శాస్త్రమభిజ్వలయతి, యథా - 'ప్రదీపః సుప్రజ్వలితః సర్వం వేశ్మాభిజ్వలయతి' ఇతి 'షష్ఠీ స్థానే' ఇతి సూత్రే భాష్య ఉక్తమ్ । అధికారశబ్దేన పారార్థ్యాత్పరిభాషాప్యుచ్యతే । కశ్చిత్పరిభాషారూప ఇతి కైయటః। దీపో యథా - ప్రభాద్వారా సర్వగృహప్రకాశక ఏవమేతత్స్వబుద్ధిజననద్వారా సర్వశాస్త్రోపకారకమితి తత్తాత్పర్యమ్। ఏతచ్చ పక్షద్వయ సాధారణం భాష్యమ్, పక్షద్వయేఽపి ప్రదేశైకవాక్యతయా ఇతః ప్రతీతేః।।

తత్రైతావాన్ విశేషః - యథోద్దేశే పరిభాషాదేశే సర్వవిధిసూత్రబుద్ధావాత్మభేదం పరికల్ప్య త్రైరేకవాక్యతయా పరిభాషాణామ్ । తదుక్తమ్ - 'క్ఙితి చ' ఇతి సూత్రే కైయటే। 'యథోద్దేశే ప్రధానాన్యాత్మసంస్కారాయ సన్నిధీయమానాని గుణభేదం ప్రయుఞ్జత' ఇతి। కార్యకాలే తు తత్తద్విధిప్రదేశే పరిభాషాబుద్ధ్యైకవాక్యతేతి। అత్ర ఏకదేశస్థ ఇత్యనేన తత్ర తత్ర బుద్ధావపి తద్దేశస్థత్వం వారయతి, యథా - వ్యవహర్తౄణాం కార్యార్థమనేకదేశగమనేఽపి న తత్తద్దేశీయత్వవ్యవహారః, కిన్త్వభిజనదేశీయత్వ వ్యవహార ఏవ, తద్వన్నిషేధవాక్యానామపి నిషేధ్యవిశేషాకాఙ్క్షత్వాద్విధ్యేకవాక్యతయైవాన్వయ ఇతి పరిభాషాసాదృశ్యాత్పరిభాషాత్వేన వ్యవహారః 'క్ఙితి చ' ఇత్యత్ర భాష్యే। తత్రైకవాక్యతా పర్యుదాసేన ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి తేన సహ వాక్యార్థబోధమాత్రేణైకవాక్యతా వ్యవహారః।।

ఆకడారాధికారస్థభపదసంజ్ఞావిశయే తు యథోద్దేశపక్ష ఏవేతి తత్రత్యపరత్వేనైవ బాధ్యబాధకభావః। పదాదిసంజ్ఞనాం తత్ర జాతశక్తిగ్రహణేవ త్రిపాద్యమపి వ్యవహారః। అత ఏవ పూర్వత్రాసిద్ధమితి సూత్రే పరిభాషాణామేవ త్రిపాద్యామప్రవృత్తిమాశఙ్క్య, కార్యకాలపక్షాశ్రయేణ సమాహితమిత్యాహుః। యథోద్దేశపక్షః ప్రగృహ్యసంజ్ఞాప్రకరణే భాష్యే।।

కార్యకాలమిత్యస్య చ కార్యేణ కాల్యతే = స్వసన్నిధిం ప్రాప్యత ఇత్యర్థః। కార్యేణ స్వసంస్కారాయ స్వవృత్తిలిఙ్గచిహ్నితపరిభాషాణామాక్షేప ఇతి యావత్।

అత ఏవ 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి సూత్రే భాష్యే త్రిపాద్యా అసిద్ధత్వాత్తత్ర సపాదసప్తాధ్యాయీస్థ పరిభాషాణాం అప్రవృత్తిమాశఙ్క్య యద్యపీదం తత్రాసిద్ధం తత్విహ సిద్ధమిత్యుక్త్వా, తావతాఽప్యసిద్ధిరిత్యభిప్రాయకే కథమితి ప్రశ్నే-'కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్' యత్ర కార్యం తత్రోపస్థితం ద్రష్టవ్యమిత్యుక్తమ్।

న చ కార్యకాల పక్షే 'ఙమో హ్రస్వాత్' ఇత్యదౌ ' తస్మాదిత్యుత్తరస్య' 'తస్మిన్నితినిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇతి పరిభాషాద్వయోపస్థితౌ పరత్వాత్ 'ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయాన్' ఇతి తస్మిన్నితి సూత్రస్థభాష్యాసఙ్గతిః, ఉభయోరేకదేశస్థత్వేన పరత్వాదిత్యస్యాసఙ్గత్యారత్తేః, స్పష్టం చేదమ్ 'ఇకోగుణ' ఇత్యత్ర కైయట ఇతి వాచ్యమ్

విప్రతి షేధసూత్రేఽష్టాధ్యాయీస్థపాఠకృతపరత్వస్యాఽఽశ్రయణేనాదోషాత్। నహి కార్యకాలపక్ష ఇత్యేతావతా తదపైతి। పక్షద్వయేఽపి ప్రదేశేషు స్వబుద్ధిజననేనావిశేషాత్। నహి తత్పక్షేఽప్యచేతనస్య శాస్త్రస్య స్వదేశం విహాయ తద్దేశగమనం సమ్భవతి। నాప్యస్మదాదిబుద్ధిజననేన స్వదేశత్యాగో భవతి। అత ఏవ భాష్యే తస్మిన్నితి సూత్రే కైయటః - సూత్ర పాఠాపేక్షయా పరత్వస్య వ్యవసథాపకత్వమితి। ఇకోగుణేతి సూత్రస్థ కైయటస్తు తిన్త్య ఏవ ; అన్యథా సర్వశాస్త్రాణాం ప్రయోగార్థత్వేన ప్రయోగరూపైకదేశస్త్వేన క్వాపి పరత్వం నస్యాత్। కిఞ్చ కిఙితి చేతి సూత్రస్థ కైయటరీత్యా విధిసూత్రాణాం యథోద్దేశ పక్షే పరిభాషాదేశే సన్నిధానేన తేషాం పరత్వం వ్యాహన్యేత। ఏవఞ్చ వృక్షేభ్య ఇత్యత్ర సుపిచేత్యతః పరత్వాత్ 'బహువచనే ఝుల్యేత్' ఇత్యేత్వమిత్యాద్యుచ్ఛిద్యేత, ఇత్యలమ్।।

ఇత్సంజ్ఞకా అనుబన్ధాః, తేష్వవయవానవయవత్వసన్దేహ ఆహ -అనేకాన్తాః అనుబన్ధాః ।। ౩ ।।

అనేకాన్తాః = అనవయవాః ఇత్యర్థః। యో హ్యనవయవ స కదాచిత్తత్రోపలభ్యత ఏవ, అయం తు న తథా, తదర్థభూతే విధేయే కదాప్యదర్శనాత్। శిత్కిదిత్యాదౌ సమీపేఽవయవత్వారోపేణ సమాసో బోధ్యః। 'వుణ్చుణ్కర్' ఇత్యాదౌ ణిత్వప్రయుక్తం కార్యం పూర్వసయ్యైవేత్యాది తు వ్యాఖ్యానతే నిర్ణేయమ్। 'హలన్త్యమ్' ఇత్యత్రాన్త్య శబ్దః పరసమీప బోధకః।।

వస్తుతస్తు -ఏకాన్తాః।। ౪ ।।

ఇత్యేవ న్యాయ్యమ్, శాస్త్రే తత్రోపలమ్భాదన్యత్రానుపలమ్భాచ్చ। అనవయవో హి కాకాదిరేకజాతీయసమ్బన్ధేన గృహవృక్షాదిషూపలభ్యతే। నైవమయమ్। ఏవం హి బహుబ్రీహిరపి న్యాయత ఏవోపపన్నః, అన్త్యాది శబ్దే లక్షణా చ న॥

నన్వేకాన్తత్వేఽనేకాల్త్వాదేవ ఔశాదీనాం సర్వాదేశత్వ సిద్ధ్యా 'అనేకాల్' సూత్రే శిద్గ్రహణం వ్యర్థమత ఆహ -నానుబన్ధకృతమనేకాల్త్వమ్ ॥ ౫ ॥

శిద్గ్రహణమేవైతద్జ్ఞాపకమ్, తేన 'అర్వణస్తృ' ఇత్యాదేర్న సర్వాదేశత్వమ్। డాది విషయే తు సర్వాదేశత్వం వినాఽనుబన్ధత్వస్యైవాభావేనఽఽనుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్॥

నన్వేవమపి 'అవదాతం ముఖమ్' ఇత్యత్ర పలోపోత్తరమాత్వే కృతేఽదాబితి ఘుసంజ్ఞాప్రతిషేధో న స్యాత్, దైపః పకారసత్వేఽనేజన్తత్వాప్రాప్త్యా పలోపోత్తరం పకారాభావేనాస్య దాప్త్వాభావాదత ఆహ -నానుబన్ధకృతమనేజన్తత్వమ్॥ ౬ ॥

'ఉదీచామాఙః' ఇతి నిర్దేశోఽస్యా జ్ఞాపకః। 'ఆదేచ ఉపదేశే' ఇతి సూత్రేణోపదిశ్యమానస్యైజన్తస్యాత్వం క్రియతే, ఙకారసత్వేత్వేజన్తత్వాభావాదాత్వాప్రాప్తేస్తస్యాసఙ్గతిః॥

నన్వేవమపి 'వాఽసరూప' సూత్రేణ కవిషయేఽణోప్యాపత్తిరిత్యత ఆహ- నానుబన్ధకృతమసారూప్యమ్॥ ౭ ॥

'దదాతిదధాత్యోర్విభాషా' ఇతి ణబాధకశస్య వికల్పవిధాయకమస్యాం జ్ఞాపకమ్, తేన 'గోదః' ఇత్యాదౌ నాణితి 'వాఽసరూప' సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్॥

నను సంఖ్యాగ్రహణే బహ్వాదీనామేవ గ్రహణం స్యాత్, ప్రకరణస్యాభిధానియామకత్వసిద్ధాత్ 'కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసమ్ప్రత్యయః' ఇతి న్యాయాత్। అస్తి చ ప్రకృతే బహ్వాదీనాం సఙ్ఖ్యాసంజ్ఞాకృతేతి జ్ఞానరూపం ప్రకరణమ్, నతు లోకప్రసిద్ధైకద్వ్యాదీనామిత్యత ఆహ -ఉభయగతిరిహ భవతి ॥ ౮ ॥

ఇహ=శాస్త్రే। 'సఙ్ఖ్యాయాః అతిశదన్తాయాః' ఇతి నిషేధోఽస్యా జ్ఞాపకః। న హి కృత్రిమా సఙ్ఖ్యా త్యన్తా శదన్తా వాఽస్తి, తేన 'కర్తరి కర్తరికర్మవ్యతిహారే' 'కణ్వమేఘేభ్యః కరణే' 'విప్రతిషిద్ధం చానధికరణే' ఇత్యాదౌ లౌకికక్రియాద్రవ్యాద్యవగతిః। తత్ర క్వోభయ గతిః, క్వాకృత్రిమస్యైవ,

క్వ కృత్రిమస్యైవేత్యత్ర లక్ష్యానుసారి వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। అత ఏవ ఆమ్రేడిత శబ్దేన కృత్రిమస్యైవ గ్రహణం న తు ద్విస్త్రిర్ఘుష్టమాత్రస్య। స్పష్టఞ్చేదం సఙ్ఖ్యా సంజ్ఞా సూత్రే భాష్యే।

యత్తు - సంజ్ఞాశాస్త్రాణాం మచ్ఛాస్త్రేఽనేన శబ్దేనైత ఏవేతి నియమార్థత్వం కృత్రిమాకృత్రిమ న్యాయబీజమితి। తన్న ; తేషామగృహీతశక్తిగ్రాహకత్వేన విధిత్వే సమ్భవతి, నియమత్వాయోగాత్। 'సర్వే సర్వార్థ వాచకాః' ఇత్యభ్యుపగమోఽపి యోగిదృష్ట్యా, నత్వస్మద్ధృష్ట్యా, విశిష్య సర్వశబ్దార్థజ్ఞనస్యాశక్యత్వాత్। సామాన్యజ్ఞానం తుభోధోపయోగీత్యన్యత్ర నిరూపితమ్॥

నను 'అధ్యేతా' 'శయితా' ఇత్యాదావిఙ్గ్శీఙోర్ఙిత్వాద్ గుణనిషేధః స్యాదత ఆహ -కార్యమనుభవన్హి కార్యీ నిమిత్తతయా నాశ్రీయతే ॥ ౯ ॥

'స్థణ్డిలాచ్ఛయితరి' ఇతి నిర్దేశశ్చాస్యాం జ్ఞాపకః। 'ఊర్ణునవిషతి' ఇత్యాది సిద్ధయే కార్యమనుభవన్నితి। అత్ర హి 'ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి ను శబ్దస్య ద్విత్వమ్, అన్యథా 'సన్యఙోః' ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తత్వాత్సన్నన్తస్య కార్యిత్వేన ఇసో ద్విత్వనిమిత్తత్వాభావాత్తత్రప్రవృత్తిర్న స్యాత్।

వస్తుతః - సమవాయికారణ నిమిత్తకారణయోర్భదస్య సకలలోకతన్త్రప్రసిద్ధతయా తస్య తత్వేనాఽఽశ్రయణాభావేన నైషా జ్ఞాపకసాధ్యా। అత ఏవ హః ప్రయుక్తః। స హి తత్వేనాఽనాశ్రయణే హేతోః ప్రసిద్ధత్వం ద్యోతయతీతి తత్వమ్। 'ద్విర్వచనేఽచి' ఇత్యత్ర భాష్యే ధ్వనితైషా॥

నను 'ప్రణిదాపయతి' ఇత్యాదౌ దారూపస్య విధీయమానా ఘుసంజ్ఞా దాపేర్నస్యాదత ఆహ - యదాగమాస్తద్గుణీభూతాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే

॥ ౧౦ ॥

యముద్దిశ్యాఽఽగమో విహితః, స తద్గుణీభూతః శాస్త్రేణ తదవయవత్వేన బోధితోఽతస్తద్గ్రహణేన తద్గ్రాహకేన తద్బోధకేన శబ్దేన గృహ్యతే=బోధ్యత ఇత్యర్థః। తత్ర తద్గుణీభూతా ఇత్యంశో బీజకథనమ్। లోకేఽపి దేవదత్తస్యాఙ్గాధిక్యే తద్విశిష్టస్యైవ దేవదత్తగ్రహణేన గ్రహణం దృశ్యతే।

యముద్దిశ్య విహిత ఇత్యుక్తేః 'ప్రనిదారయతి' ఇత్యాదౌ న దారిత్యస్య ఘుత్వమ్।

'ఆనేముక్' ఇతి ముగ్విధానసామర్థ్యాదేషాऽనిత్యా। అన్యథా 'పచమానః' ఇత్యాదావకారస్య ముకి-అనయా పరిభాషయా విశిష్టస్య సవర్ణదీర్ఘే తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ। తేన 'దిదీయే' ఇత్యాదౌ యణాది న, 'జహార' ఇత్యాదౌ 'ఆత ఔ ణలః' ఇతి చ న।

న చాకారాదేర్వర్ణస్య వర్ణాన్తరమవయవః కథమిత్ వాచ్యమ్, వచనేనావయవత్వబోధనాత్। తస్య చావయవత్వసాదృశ్యే పర్యవసానం బోధ్యమ్।

న చోక్తజ్ఞాపకాద్వర్ణగ్రహణేऽస్యా అప్రవృత్తిరితి వాచ్యమ్ ; 'ఆనే ముక్' ఇతి సూత్ర భాష్యేऽకారస్యాఙ్గావయవస్య ముగిత్యర్థే 'పచమానః' ఇత్యత్ర 'తాస్యనుదాత్తేత్' ఇతి స్వరో మ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాదుపదేశభక్తస్తద్గ్రహణేన గ్రాహిష్యత ఇత్యుక్తేరసఙ్గత్యాపత్తేః।

కృఇ్చ జమన్తపదావయవస్య హ్రస్వాత్పరస్య జమో జము్డిత్యర్థే 'కుర్వన్నా స్తే' ఇత్యాదౌ జమో జముడాగమే

ణత్వప్రాప్తిమాశఙ్క్య 'యదాగమాః' ఇతి న్యాయేనాద్యనస్యాపి పదాన్తగ్రహణేన గ్రహణాత్ 'పదాన్తస్య' ఇతి నిషేధ ఇత్యనయా

పరిభాషయా 'ఆగమానామాగమిధర్మవైశిష్ట్యమపి హెూధ్యతే' ఇత్యాశయక 'జముట్' సూత్రస్థభాష్యాసఙ్గతేః।

'అనాగమకానాం సాగమకాః ఆదేశాః' ఇత్యస్య త్వయమర్థః - ఆర్ధధాతుకస్యేడాగమ ఇత్యర్థే జ్ఞాతే, నిత్యేషు శబ్దేష్వాగమవిధానానుపత్యా
అర్థాపత్తిమూలకవాక్యాన్తరకల్పనేనేడ్రహితబుద్ధిప్రసఙ్గే సేడ్బుద్ధిః కర్తవ్యేతి।
ఏవఙ్చాదేశేష్వివాత్రాపి బుద్ధివిపరిణామ ఇతి న నిత్యత్వహానిః।

స్థానివత్సూత్రే చ నేదృశాదేశగ్రహణమ్। సాక్షాదష్టాద్యాయీబోధితస్థాన్యాదేశభావే చారితార్థ్యాత్। కిఞ్చైవం సతి స్థానిబుద్ధ్యైవ కార్యప్రవృత్యా 'లావస్థాయామడితి' సిద్ధన్తాసఙ్గతిః। స్థానివద్భావవిషయే 'నిర్దిశ్యమానస్య' ఇతి పరిభాషాయాః ప్రవృత్తౌ 'తిసృణామ్' ఇతియతిర పరత్వాత్త్రిస్రాదేశే స్థానివద్భావేన త్రయాదేశమాశఙ్క్య, 'సకృద్గతి' న్యాయేన సమాధానపరభాష్యాసఙ్గతిః।

'ఏరుః' ఇత్యాదౌ స్థానషష్ఠ్్టీనార్దేశాత్తదన్తపరతయా పఠితవాక్యస్యైవ సముదాయాదేశపరత్వేనాऽऽదేశగ్రహణసామర్థ్యాత్తస్య స్థానివత్సూత్రే గ్రహణేన న దోషః। ఆనుమానిక సథాన్యాదేశభావకల్పనేऽపి శ్రౌతస్థాన్యాదేశభావస్య న త్యాగ ఇతి 'అచః పరస్మిన్' ఇత్యాదేర్నాసఙ్గతిః।

ఏతేన - 'యదాగమాః' ఇతి పరిభాషా స్థానివత్సూత్రేణ గతార్థేత్యపాస్తమ్। ఏతత్సర్వమ్ 'దాధాఘ్వదాప్' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్।।

నన్వేవమ్ ఉదస్థాదిత్యాదౌ 'ఉదఃస్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య' ఇతి పూర్వసవర్ణాపత్తిరత ఆహ -
నిర్దిశ్యమానస్యాఽఽదేశా భవన్తి।। ౧౧ ।।

'షష్ఠీ స్థానే యోగా' ఇతి సూత్రమావర్తతే। తత్ర ద్వితీయస్యాయమర్థః - షష్ఠ్యన్తం నిర్దిశ్యమానమ్ = ఉచ్చార్యమాణముచ్చార్యమాణసజాతీయమేవ, నిర్దిశ్యమానావయవరూపమేవ వా స్థానేన స్థాననిరూపితసమ్బన్ధేన యుజ్యతే, న తు ప్రతీయమానమిత్యర్థః। తేనేదం సిద్ధమ్। న చ 'అస్య చ్వౌ' ఇత్యాదౌ దీర్ఘాణామాదేశానాపత్తిః, తేషాం నిర్దిశ్యమానత్వాభావాదితి వాచ్యమ్, జాతిపక్షే దోషాభావాత్। కిఞ్చ 'న భూసుధియోః' ఇతి నిషేధేన గ్రహణకశాస్త్రగృహీతానాం నిర్దిశ్యమాకార్యబోధాన్న దోషః।

ఇయఙువఙోర్ఙిత్వం తు ఇవర్ణోవర్ణాన్తశ్నుధాతుభ్రువామిత్యర్థేన ధాత్వాదీనామపి నిర్దిష్టత్వాదన్త్యాదేశత్వాయ। రీరిఙోర్ఙిత్వం తు స్పష్టార్థమేవ।। ఏతేనేదం ఙిత్వం వర్ణగ్రహణే నిర్దిశ్యమాన పరిభాషాయా అప్రవృత్తిజ్ఞాపకమిత్యపాస్తమ్। 'హయవరట్' సూత్రస్థేన 'అయోగవహానాముపదేశేఽలోన్త్యవిధిః ప్రయోజనమ్, వృక్షస్త్రత్ర। నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, నిర్దిశ్యమానస్యేత్యేవ సిద్ధమ్' - ఇతి భాష్యేణ విరోధాత్।

అనయా పరిభాషయా 'యేన విధిః' ఇతి సూత్రబోధితతదన్తస్య సథానివత్వాభావ బోధనమ్, యదాగమా ఇతి లబ్దస్య చ।

తేన 'సుపదః' 'ఉదస్థాత్' ఇత్యాది సిద్ధిః। అనయా చ స్వస్వనిమిత్తసన్నిధాపితానామ్ 'అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యాదీనాం సమావేశ ఏవ, న బాధ్యబాధక భావః, విరోధాభావాత్। నాప్యేతయోరఙ్గాఙ్గిభవః, ఉభయోరపి పరార్థత్వేన తదయోఘాత్। 'అనేకాల్ శిత్' ఇతి సూత్రే సర్వశ్చైతత్పరిభాషాబోధిత ఏవ గృహ్యతే।

యత్తు 'ఆదేః పరస్య' 'అలోన్త్యస్య' ఇత్యేతావేవ తద్బాధకావితి తన్న ; 'ఉదఃస్థాత్' ఇతి సూత్రవిషయేఽస్యాః 'పాదః పత్' ఇతి సూత్రే భాష్యే సఞ్చారితత్వాత్। నాప్యేతయోరియం బాధికా, ఏతయోర్నివిషయత్వప్రసఙ్గాదితి 'తి వింశతేః' ఇతి సూత్రే కైయటః। అకజ్విషయే నాయం న్యాయః, స్థానివద్భావేన తన్మధ్యపత్తన్యాయేన తద్బుధాయైవ కార్యజనకత్వాత్। ఇయఞ్చ అవయవషష్ఠీవిషయేఽపి। అత ఏవ 'తదోః సః సావితి' సత్వమ్, 'అతిస్యః' ఇత్యత్రోపసర్గతకారస్య న। నిర్దిశ్యమానయుష్మదాద్యవయవమపర్యన్తస్యైవ యూయాదయః, న తు 'అతియూయమ్' ఇత్యాదౌ సోపసర్గావయవమపర్యన్తస్యేతి బోధ్యమ్। 'పాదః పత్' ఇతి సూత్రే 'షష్ఠీ స్థానే' ఇతి సూత్రే చ భాష్యే చ స్పష్టైషా।।

నను 'చేతా' ఇత్యాదౌ హ్రస్వస్యైకారస్య ప్రమాణత ఆన్తర్యాదకారోऽపి స్యాదత ఆహ -
యత్రానేకవిధమాన్తర్యం తత్ర స్థానత ఆన్తర్యం బలీయః।। ౧౨ ।।

అనేకవిధమ్ = స్థానగుణప్రమాణకృతమ్। అత్ర మానమ్ 'షష్ఠీ స్థానే' ఇత్యత ఏకదేశానువృత్యా స్థానే గ్రహణేऽనువర్తమానే పునః 'స్థానేన్తరతమః' ఇతి సూత్రే స్థానే గ్రహణమేవ। తద్ధి తృతీయయా విపరిణమ్య వాక్యభేదేన స్థానినః ప్రసఙ్గే జాయమానః సతి సమ్భవే స్థానత ఏవాన్తరతమ ఇత్యర్థకమ్।

తమబ్గ్రహణమేవానేకవిధాన్తర్య సత్తాగమకమ్। స్థానతః = స్థానేనేత్యర్థః। తత్ర స్థానత ఆన్తర్యమ్ 'ఇకో యణచి'

ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధమేవ। అర్థతః 'పద్దన్నో' ఇత్యాదౌ స్థాన్యర్థాభిధాన సమర్థస్యైవాऽऽదేశతేతి సిద్ధాన్తాద్యదర్థాభిధానసమర్థో యః, స తస్యాదేశ ఇతి తత్సమానార్థతత్సమానవర్ణపదాదీనాం తే, తృజ్వత్క్రోష్టురితి చ। గుణతో 'వాగ్ఘరిః' ఇత్యాదౌ। ప్రమాణతః 'అదసోऽసేః' ఇత్యాదౌ। 'స్థానేऽన్తరతమః' సూత్రే భాష్యే స్పష్టైషా।।

నను 'ప్రోఢవాన్' ఇత్యత్ర 'ప్రాదూహోఢోఢేతి' వృద్ధిః స్యాదత ఆహ-అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్య।। ౧౩ ।।

విశిష్టరూపోపాదానే। ఉపస్థితార్థస్య శబ్దం ప్రతి విశేషణతయాऽన్వయసమ్భవే త్యాగే మానాభావోऽస్యా మూలమ్। అత్రార్థః కల్పితాన్వయవ్యతిరేకకల్పితః శాస్త్రీయోऽపి గృహ్యతే ఇతి 'సఙ్ఖ్యాయాః' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్। ఇయం వర్ణ గ్రహణేషు నేతి 'లస్య' ఇత్యత్ర భాష్యే స్పష్టమ్। అత ఏవ ఏషా విశిష్టరూపోపాదాన విషయేతి-వృద్ధాః। ఏతన్మూలకమేవ 'యేన విధిః' ఇత్యత్ర భాష్యే ప఼ఠ్యతే 'అలైవానర్థకేన తదన్తవిధిః' ఇతి।

కిఞ్చ 'స్వం రూపమ్' ఇతి శాస్త్రే స్వశబ్దేనాऽऽత్మీయవాచినాऽర్థో గృహ్యతే, రూప శబ్దేన స్వరూపమ్, ఏవఞ్చ తదుభయం శబ్దస్య సంజ్ఞేతి తదర్థః। తత్రార్థో న విశేష్యస్తత్ర శస్త్రీయోపకార్యాసమ్భవాత్, కిన్తు శబ్దవిశేషణమ్। ఏవఞ్చార్థవిశిష్టః శబ్దః సంజ్ఞేతి ఫలితమ్। తేనైషా పరిభాషా సిద్ధేతి భాష్యే స్పష్టమ్।।

నన్వేవమపి 'మహద్భూతశ్చన్ద్రమాః' ఇత్యత్ర 'ఆన్మహతః' ఇత్యాత్వాపత్తిరత ఆహ-
గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసమ్ప్రత్యయః

।। ౧౪ ।।

గుణాదాగతో గౌణః। యథా - గోశబ్దస్య జాడ్యాదిగుణనిమిత్తోఽర్థో వాహీకః। అప్రసిద్ధశ్చ సంజ్ఞాదిరపి తద్గుణారోపాదేవ బుధ్యతే। ముఖమివ ప్రధానత్వాత్ ముఖ్యః = ప్రథమ ఇత్యర్థః। గౌణే హ్యర్థే శబ్దః ప్రయుజ్యమానో ముఖార్థారోపేణ ప్రవర్తతే। ఏవం చాప్రసిద్ధత్వం గౌణలాక్షణికత్వం చాత్ర గౌణత్వమ్। తేన 'ప్రియత్రయాణామ్' ఇత్యాదౌ త్రయాదేశో భవత్యేవ, తత్ర త్రిశబ్దార్థస్యేతరవిశేషణత్వేఽప్యుక్తగౌణత్వాభావాత్। కిఞ్చాయం న్యాయో న ప్రాతిపదికకార్యే, కిన్తూపాత్తం విశిష్యార్థోపస్థాపకం విశిష్టరూపం యత్ర తాదృశపదకార్య ఏవ। పరినిష్ఠితస్య పదాన్తరసమ్బన్ధే హి 'గౌర్వాహీకః' ఇత్యాదౌ గౌణత్వప్రతీతిర్న తు ప్రాతిపదికసమ్స్కారవేలాయామిత్యన్తరఙ్గత్వాజ్ఞాతసంస్కారబాధాయోగః ప్రాతిపదికకార్యే ప్రవృత్యభావే బీజమ్।

శ్వశురసదృశస్యాపత్యమిత్యర్థకే 'శ్వాశురిః' ఇత్యాదావత ఇఞః సిద్ధయే - ఉపాత్తమిత్యాది। న చ ప్రాతిపతికపదం తాదృశమితి వాచ్యమ్, తేన హి ప్రాతిపదికపదవత్వేనోపస్థితిరితి తస్య విశిష్యార్థోపస్థాపకత్వాభావాత్। నిపాతపదం తు చాదిత్వేనైవ చాదీనాముపస్థాపకమితి తదుద్దేశ్యకకార్యనిధాయకే 'ఓత్' ఇత్యాదావేతత్ప్రవృత్ 'గోభవత్యా' ఇత్యాదౌ దోషో న।

'గాం పాఠయ' ఇత్యాదౌ ముఖ్య గోపదార్థస్య పాఠనకర్మత్వాసమ్భవేన నిభక్త్యుత్పత్తివేలాయాం ప్రయోక్తృభిర్గౌణార్థత్వస్య ప్రతీతావప్యపదస్యాప్రయోగేణ బోద్ధృభిః సర్వత్ర పదస్యైవ గౌణార్థకత్వస్య గ్రహేణ 'అత్వం త్వం సమ్పద్యతే, 'అమహాన్ మహాన్భూతః, 'త్వద్భవతిఠ ఇత్యాది భాశ్యప్రయోగే త్వాద్యాదేశదీర్ఘాదీనాం కరణేన చాస్య న్యాయస్య పదకార్యవిషయత్వమేవోచితమ్। అన్యథా వాక్యసంస్కార పక్షే తేషు తదనాపత్తిః।

కారకాదిమాత్రప్రయోగే యోగ్యసర్వక్రియాధ్యహారే ప్రసక్తే నియమార్థః క్రియావాచకాదిప్రయోగ ఇత్యేతత్తాత్పర్యకేణ సామాన్యతః క్రియాజన్యఫలాశ్రయత్వమాత్రవివక్షాయాం ద్వితీయాదీనాం సాధుత్వాన్వాఖ్యానమిత్యర్థలాభేన పాఠనక్రియాఽన్వయకాలే పదస్యైవ గౌణర్థత్వప్రతీతిః ప్రయోక్తురపి।

అర్థాశ్రయ ఏతదేవం భవతి, శబ్దాశ్రయే చ వృద్ధ్యాత్వే-ఇతి 'ఓత్' సూత్రస్థ భాష్యస్య లౌకికార్థవత్వయోగ్యపదాశ్రయ

ఏష న్యాయః, తద్రహితశబ్దాశ్రయే చ తే ఇత్యర్థః। 'గోతః' ఇతి యథాశ్రుతసూత్రే విశిష్టరూపోపాదానసత్వేనోక్తరీత్యైవతస్య

భాష్యస్య వ్యాఖ్యేయత్వాదిత్యలమ్।।

అర్థవద్గ్రహణే - ఇత్యస్యాపవాదమాహ :-అనినస్మిన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తి।। ౧౪ ।।

'యేన విధిః' ఇత్యత్ర భాష్యే వచన రూపేణ పఠితైషా। తేన 'రాజ్ఞా' 'సామ్నా' ఇత్యాద్యల్లోపః, 'దణ్డీ' 'వాగ్మీ' ఇత్యాదౌ 'ఇన్హన్' ఇతి నియమః, 'సుపయాః' 'సుస్రోతాః' ఇత్యాదౌ 'అత్వసన్తస్య' ఇతి దీర్ఘః, 'సుశర్మా' 'సుప్రథిమా' ఇత్యాదౌ 'మనః' ఇతి జీబ్నిషేధశ్చ సిద్ధః। అన్యే తు 'పరివీవిషీధ్వమ్' ఇత్యత్ర ఢత్వవ్యావృత్తయే క్రియమాణాత్ 'ఇణః షీధ్వమ్' ఇత్యత్రాఙ్గగ్రహణాదర్థవత్పరిభాషాఽనిత్యా, తన్మూలకమిదమిత్యాహుః। 'విభాషేటః' ఇత్యత్రానర్థకస్యైవ షీధ్వమః సమ్భవాదత్రాపి తస్యైవ గ్రహణమితి భ్రమవారణాయ 'అఙ్గాత్' ఇతి పరే॥

ననుు 'ఉశ్చ' ఇత్యత్ర 'లిఙ్సిచౌ' ఇత్యతః 'ఆత్మనేపదేషు' ఇత్యేవ సమ్బధ్యేత, అనన్తరత్వాదత ఆహ :-ఏకయోగనిర్దిష్టానాం సహ వా ప్రవృత్తిః సహ వా నివృత్తిః॥ ౧౬ ॥

వా-శబ్ద ఏవార్థే। పరస్పరాన్వితార్థకపదానామ్-సహైవానువృత్తినివృత్తీ ఇత్యర్థః। ఏకకార్య నియుక్తానాం బహూనాం లోకే తథైవ దర్శనాదితి భావః। యత్తు-అత్ర జ్ఞాపకమ్ 'నేడ్వశి' ఇత్యత ఇడిత్యనువర్తమానే 'ఆర్ధధాతుకస్యేడ్' ఇత్యత్ర పునరిడ్గ్రహణమ్। తద్ధి నేత్యస్యాసమ్బన్ధార్థమితి। తన్న ; 'దీధీవేవ్యటామ్' ఇతి సూత్రే భాష్యే తత్రత్యేడ్గ్రహణప్రత్యాఖ్యానాయేడ్ గ్రహణేఽనువర్తమానే పునరిడ్గ్రహణస్యేటో గుణరూపవికారార్థకత్వస్యోక్తత్వేన తద్విరోధాత్। నఞో నివృత్తిస్తు 'క్వచిదేకదేశోఽపి అనువర్తతే' ఇతి న్యాయేన సిద్ధా। వస్తు తస్తు 'దీధీవేవీటామ్' ఇతి సూత్రస్థ భాష్యమేకదేశ్యుక్తిః, 'ఆర్ధధాతుకస్య' ఇతి సూత్రస్థేడ్గ్రహణస్య 'నేడ్వశి' ఇతి సూత్రే భాష్యే ప్రత్యాఖ్యానాత్, తత్కరణేన గురుతరయత్నమాశ్రిత్యైతత్ప్రత్యాఖ్యానస్యాయుక్తత్వాత్॥

నను - అలుగధిక్రః ప్రాగనఙః, ఉత్తరపదాధికారః ప్రాగఙ్గాధికారాదిత్యనుపపన్నమ్, ఏకయోగనిర్దిష్టత్వాత్। తథా 'దామహాయనాన్తాచ్చ' ఇత్యాదౌ 'సఙ్ఖ్యాఽవ్యయాదేః' ఇత్యతః సఙ్ఖ్యాదేరిత్యనువర్తతేఽవ్యయాదేరితి నివృత్తమితి చానుపపన్నమత ఆహ - ఏకయోగనిర్దిష్టానామేదేశోఽప్యనువర్తతే॥ ౧౭ ॥

ఏకార్థే యోగః = సమ్బన్ధస్తేన నిర్దిష్టయోః సముదాయాభిధాయిద్వన్ద్వనిర్దిష్టయోరిత్యర్థ ఇతి 'పక్షాత్తిః' ఇతి సూత్రే కైయటః। తావన్మాత్రాంశే స్వరితత్వప్రతిజ్ఞాబలాల్లభ్యమిదమ్। స్పష్టా చేయమ్ 'దామహాయనాన్తాచ్చ' ఇతి సూత్రే 'ఔతోఽమ్శసోః' ఇతి సూత్రే చ భాష్యే పూర్వా చ॥

నను 'త్యదాదీనామః' ఇతియాదినా 'ఇమమ్' ఇత్యాదావనునాసికః స్యాదత ఆహ-భావ్యమానేన సవర్ణానాం గ్రహణం న॥ ౧౮ ॥

అణుదిత్సూత్రే ‘అప్రత్యయః’ ఇత్యనేన సామర్థ్యాత్సూత్రప్రాప్తమ్, జాతిపక్షేణప్రాప్తమ్,గుణాభేదకత్వేనచ ప్రాప్తమ్, నేత్యర్థః। అతఏవాణుదిత్సూత్రే ప్రత్యయాఽఽదేశాఽఽగమేషు సవర్ణగ్రహణాభావం ప్రకారాన్తరేణోక్త్వా, ‘ఏవం తర్హి సిద్ధే యదప్రత్యయ ఇతి ప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి భవత్యేషాపరిభాషా ‘భావ్యమానేన సవర్ణానాం గ్రహణం న’ ఇతి। కిఞ్చ, ‘జ్యాద ఈయసః’ ఇత్యేవాన్తర్యతో దీర్ఘే సిద్ధే ‘జ్యాదాత్’ ఇతి దీర్ఘోచ్చారణమస్యా జ్ఞాపకమ్। అణుదిత్సూత్రే ‘జ్యాదాత్’ ఇతి సూత్రే చ భాష్యే స్పష్టైషా।

‘చోః కుః’ ఇత్యాదౌ భావ్యమానేనాపి సవర్ణగ్రహణమ్, విధేయే ఉదిదుచ్చారణసామర్థ్యాత్। ఏతదేవాభిప్రేత్య ‘భావ్యమానాఽణ్

సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి’ ఇతి నవ్యాః పఠన్తి।।

నన్వేవమ్ ‘అదసోఽసేః’ ఇత్యాదినా ‘అమూ’ ఇత్యాదౌ దీర్ఘవిధానం న స్యాదత ఆహ :- భావ్యమానోఽప్యుకారః సవర్ణాన్ గృణహాతి।। ౧౯ ।।

‘దివ ఉత్’ ‘ఋుత ఉత్’ ఇతి తపరకరణమస్యా జ్ఞపకమ్। ‘తిత్స్వరితమ్’ ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టైషా।।

నను ‘గవే హితం గోహితమ్’ ఇత్యాదౌ ప్రత్యయలక్షణేనావాద్యాదేశాపత్తిరత ఆహ :-వర్ణాశ్రయే నాస్తి ప్రత్యయలక్షణమ్।। ౨౦।।

వర్ణప్రాధాన్యవిషయమేతత్। తత్వం చ ‘ప్రత్యయలోపే’ ఇతి సూత్రే స్థానివదిత్యనువృత్త్యైవ సిద్ధే ప్రత్యయలక్షణగ్రహణం ప్రత్యయేతరావిశేషణత్వరూపం యత్ర ప్రాధాన్యం తత్రైవ ప్రవృత్త్యర్థమేతత్సిద్ధమ్। వర్ణపరాధాన్యం చ వర్ణస్యేతరావిశేషణత్వరూపం ప్రత్యయనిరూపితనిశేష్యతారూపం చ। తేన ‘గోహితమ్’ ఇత్యాదౌ అవాది న, ‘చిత్రాయాం జాతా చిత్రా’ ఇత్యాదావణ్యోఽకారస్తదన్తాన్ జీప్ చ న। ఇయమల్విధౌ స్థానివత్వాప్రాప్తావపి ప్రాప్తప్రత్యయలక్షణవిధేర్ని షేధికేతి స్పష్టం భాష్యే।।

నను ‘అతః కృకమి’ ఇత్యత్ర కమి గ్రహణే సిద్ధే, కంసగ్రహణం వ్యర్థమ్, అత ఆహ :- ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని।। ౨౧।।

నను ‘దేవదత్తచ్చికీర్షతి’ ఇత్యాదౌ దేవాదేః సన్నన్తత్వప్రయుక్తధాతుత్వాద్యాపత్తిరత ఆహ :- ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితస్తదాదేస్తదన్తస్య గ్రహణమ్।। ౨౨ ।।

యేన విధిరితి సూత్రే భాష్య ఏతద్ఘటకతదన్తాంశస్యాపవాదః పఠ్యతే :-ప్రత్యయగ్రహణం చాపఞ్చమ్యాః।। ౨౩ ।।

నన్వేవమ్ 'కుమారీ బ్రాహ్మణీరూపా' ఇత్యాదౌ 'ఘరూప' ఇతి హ్రస్వాపత్తిరత ఆహ:-
ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే న తదన్తగ్రహణమ్ ।। ౨౪ ।।

స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే న ।। ౨౫ ।।

విషయసప్తమీయమ్। యః స్త్రీప్రత్యయః స్త్రియం ప్రాధాన్యేనాऽऽహ తత్ర తదాదినియమో న, యస్త్వప్రాధాన్యేనాऽऽహ తత్ర తదాదినియమోऽస్త్యేవేత్యర్థః। ప్రత్యాసత్త్యా యస్య సముదాయస్త్రీప్రత్యయాన్తత్వమానేయం తదర్థం ప్రత్యనుపసర్జనత్వమేవైతత్పరిభాషాప్రవృత్తౌ నిమిత్తమ్। తేన 'అతిరాజకుమారిః' ఇత్యాదౌ రాజకుమారీశబ్దార్థస్యాతిశబ్దార్థం ప్రత్యుపసర్జనత్వేऽపి తదర్థం ప్రత్యనుపసర్జనత్వాత్ తదాదానియమాభావేన హ్రస్వ సిద్ధిః। అత ఏవాత్ర పరిభాషాయాం న శాస్త్రీయముపసర్జనత్వమ్, అసమ్భవాత్। అస్యాః 'ప్రత్యయగ్రహణే' ఇత్యస్యాపవాదత్వాత్ తదేకవాక్యత్వాపన్నత్వాచ్చాత్రాపి గ్రహణపద సమ్బన్ధేన స్త్రీప్రత్యయసామాన్యగ్రహణే తద్విశేషగ్రహణే చ ప్రవృత్తిః, న తు స్త్రీప్రత్యయాస్త్రీప్రత్యయగ్రహణే। ధ్వనిత్ఞ్చేదమ్ 'అర్థవత్' సూత్రే భాష్యే। ఇయం చ వాచనిక్యేవ। 'ష్యజః' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టా।।

నన్వేవమ్ "తరప్తమపౌ ఘః" ఇత్యాదినా తరబన్తాదేః సంజ్ఞా స్యాదత ఆహ -

సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి॥౨౬॥

"సుప్తిఙన్తమ్" ఇత్యన్తగ్రహణమస్యాం జ్ఞాపకమ్। న చ ప్రత్యయయోః పదసంజ్ఞాయామపి ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తగ్రహణాభావాత్ జ్ఞాపితేऽపి

ఫలాభావ ఇతి వాచ్యమ్, పదసంజ్ఞాయాః "స్వాదిషు" ఇతి విషయే ప్రకృతినిష్ఠతయా పదగ్రహణస్య ప్రత్యయమాత్రగ్రహణత్వాభావాత్ "సుప్తిఙన్తమ్"ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టా॥

నను 'అవత ప్తే నకులస్థితమ్' ఇత్యాదౌ నకులస్థిత శబ్దస్య క్తాన్తత్వాభావాత్ సమాసో న స్యాదత ఆహ:-కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్।। ౨౭ ।।

పదాఙ్గాధికారే తస్య చ తదన్తస్య చ ।। ౨౮ ।।పదమఙ్గం చ విశేష్యం విశేషణేన చ తదన్త విధిః। తేన 'ఇష్టకచితమ్, పక్వేష్టకచితమ్' ఇత్యాదౌ

అత ఏవ 'తదుత్తరపదస్య' ఇతి పాఠోఽయుక్త ఇతి భాష్యే స్పష్టమ్। అత్ర పదశబ్దేనోత్తరపదాధికారః, కేవలపదాధికారశ్చ।

నన్వేవమ్ 'అస్యాపత్యమిః' ఇత్యాదావదన్తప్రాతిపదికాభావాదిఞ్ న స్యాత్, అత ఆహ :- వ్యపదేశివదేకస్మిన్ ।। ౨౯ ।।

తస్మాదేకస్మిన్నన్తత్ధర్మారోపేణ యుగపత్ యథా జ్యేష్ఠత్వాదివ్యవహారః, యథా చ 'శిలాపుత్రకస్య శరీరమ్' ఇత్యాదేవేకస్మిన్నరోపితానేకావస్థాభిః సముదాయరూపత్వాద్యారోపేణైతస్య శరీరమిత్యాదివ్యవహారః, తథాత్రైకాచ్త్వాది వ్యవహారోపపత్తిరితి లోకన్యాయసిద్ధేయమ్।

న చాసహాయ ఏవైతత్రప్రవృత్తౌ భవతీత్యత్ర 'భూ' ఇత్యస్యాఙ్గత్వానాపత్తిః, ససహాయత్వాదితి వాచ్యమ్, శపమాదాయాఙ్గత్వే కార్యే యస్మాద్విహితస్తదాదిత్వేతస్య ససహాయత్వాభావాల్లోకే విజాతీయకన్యాదిసత్త్వేఽప్యేకపుత్రస్య తస్మిన్నేవయమేవ జ్యేష్ఠ ఇత్యాదివ్యవహారవత్।

న చైవమ్ 'నిజౌ చత్వార ఏకాచః' ఇతి భాష్యాసఙ్గతిః, ఇకారస్యాసహాయత్వాభావేన తత్రైకాచ్త్వానుపపాదనాదితి వాచ్యమ్, 'ఏకస్మిన్' ఇత్యస్యాపర్యాలోచనయా తత్రప్రవృత్తేః।

అర్థవతా వ్యపదేశివద్భావ ఇత్యత్రార్థవత్పదేనాప్యసహాయత్వముపలక్ష్యతే। అర్థబోధకేన శబ్దేన వ్యపదేశిసదృశో భావః కార్యం లభ్యత ఇతి తదర్థః, ప్రాయోఽసహాయ ఏవార్థవత్వాత్। 'కురుతే' ఇత్యాదౌ తశబ్దాకారోఽచామన్త్య ఇతి వ్యవహారే స

ఆదిర్యస్యేతి వ్యవహారే చాసహాయ ఏవేతి తత్ర వ్యపదేశివద్భావేన టిసంజ్ఞాసిద్ధిరిత్యన్యత్ర విస్తరః।।

నను గర్గాదిభ్యో విహిత య్ఞ్ తదన్త విధినా పరమగర్గాదిభ్యోఽపి స్యాత్, అత ఆహ:- గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిర్నాస్తి ।। ౩౦ ।।

ఇయం చ 'సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధ ఉగిద్వర్ణగ్రహణవర్జమ్' ఇతి వార్తికస్థప్రత్యయాంశానువాదః। అత ఏవ

అనిష్టత్వాత్, ఏకయోగేఽపి తావత ఉత్తరత్రనువృత్తౌ బాధకాభవాచ్చ।

సఙ్ఖ్యాదిత్వాత్ తద్ద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ।

తేన 'అహన్' ఇత్యాదేః పరమాహన్శబ్దే కేవలాహన్శబ్దే చ ప్రవృత్తిరిత్యన్యత్ర విస్తరః।। ౩౧ ।।

నను 'వాస్తో యి' ఇత్యాదౌ యాదౌ ప్రత్యయ ఇత్యర్థః కథమ్? అత ఆహ :-
యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే ।। ౩౨ ।।

తదన్తవిధేరపవాద ఇయమ్। వాచనిక్యేషా, "యేన విధిః" ఇత్యత్ర భాష్యే పఠితా। అస్యాశ్చ స్వరూపసతీ సప్తమీ నిమిత్తమ్। అత ఏవ "నేడ్వశి కృతి" ఇత్యాదౌ వశాదేః కృత ఇత్యాద్యర్థలాభః।

ఇయం చ "ఆర్ధధాతుకస్యేడ్" ఇతి సూత్రే వలాదేరిత్యాదిగ్రహణసామర్థ్యాద్ విశేష్యవిశేషణయోరుభయోః సప్తమ్యన్తత్వ ఏవ ప్రవర్తతే। తేన "డః సి ధుట్" ఇత్యాదౌ సాదేః పరస్యేతి నార్థః,

"తీషసహ" "సే ఽసిచి" ఇత్యాదౌ యథా తాదేరిత్యాద్యర్థలాభః, తథా శబ్దేన్దుశఖరే నిరూపితమ్॥౩౨॥

"ఘటపటమ్, ఘటపటౌ" ఇత్యాదిసిద్ధయ ఆహ ---

సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయైకవద్భవతి॥33॥

"ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణి" ఇత్యాదిప్రకరణవిషయః సర్వో ద్వన్ద్వ ఇత్యర్థః, "చార్థే ద్వన్ద్వః" ఇతి సూత్రేణ సమాహారేతరయోగయోరవిశేషేణ ద్వన్ద్వవిధానాత్ న్యాయసిద్ధేయమ్। "తిష్యపునర్వస్వోః" ఇతి సూత్రస్థం బహువచనస్యేతి గ్రహణమస్యా జ్ఞాపకమ్। తద్ధీదమ్ "తిష్యపునర్వసు" ఇత్యత్ర తద్వ్యావృత్త్యర్థమ్।

న చైవమప్యత్ర "జాతిరప్రాణినామ్" ఇతి నిత్యైకవద్భావేన బహువచనాభావాదిదం సూత్రం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్, తద్వైకల్పికత్వస్యాప్యనేన జ్ఞాపనాత్। న చైతే ప్రాణిన ఇతి వాచ్యమ్,

"ఆపోమయః ప్రాణః" ఇతి శ్రుతేరద్భిర్వినా గ్లాయమానప్రాణానామేవ ప్రాణిత్వాత। స్పష్టమ్ చేదమ్ "తిష్యపునర్వస్వోః" ఇతి సూత్రే భాష్యే।

అత ఏవ "ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణి-" ఇత్యాదేః ప్రాణ్యఙ్గాదీనామేవ సమాహార ఇతి విపరీతనియమో న॥౩౩॥

సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే॥

"వ్యత్యయో బహులమ్"ఇతి సూత్రే భాష్యే బహులమితి యోగవిభాగేన"షష్ఠీయుక్తశ్ఛన్దసి"ఇతి సూత్రే వేతి యోగవిభాగేన చైషా సాధితా। తేన"ప్రతీపమన్య ఊర్మిర్యుధ్యతి"ఇత్యాది సిద్ధమ్। యుద్ధయత ఇతి ప్రాప్నోతి॥౩౪॥

నను క్షియ ఇత్యాదావియఙ్ కథమ్? అత ఆహ ---

ప్రకృతివదనుకరణం భవతి ।। ౩౫ ।।

క్షియ ఇతీయఙ్ నిర్దేశో ఽస్యా జ్ఞాపకః। తత్రేవ ప్రాతిపదికత్వ నిబన్ధన విభక్తికరణాదనిత్యా చేయమితి"క్షియో దీర్ఘాత్"ఇత సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్।।।౩౫॥

నను"రామౌ"ఇత్యాదౌ వృద్ధౌ కృతాయాం కార్యకాల పక్షే కథం పదత్వమ్? ఉభయత ఆశ్రయణే ఽన్తాదిత్వాభావాత్ యస్మాద్విహితస్తదాదితదన్తత్వాభావాదత ఆహ ---

ఏకదేశవికృతమనన్యవత్॥౩౬॥

అనన్యవదిత్యస్యాన్యవన్నేత్యర్థః। తత్రాన్యసాదృశ్యనిషేధేఽన్యత్వాభావః సుతరామ్। అత ఏవ తాదృశాదర్థబోధః, అన్యథా శక్తతావచ్ఛేదకైముపూర్వ్యజ్ఞానాత్ తతో బోధో న స్యాత్।

ఏవఞ్చ రానితి మాన్తస్య యస్మాద్ విహితస్తత్వమ్, ఔ ఇత్యస్య పరాదివత్వేన సుప్త్వమితి తదాదితదన్తత్వమ్ ఆర్థసమాజగ్రస్తమ్।

ఏతేనాయం న్యాయః శాస్త్రీయకార్య ఏవ శాస్త్రీవికార ఏవేత్యపాస్తమ్। వికృతావయవ నిబన్ధన కార్యే తు నాయమ్,

ఛిన్నే పుచ్ఛే శుని పుచ్ఛవత్త్వవ్యవహారవత్ వికృతావయవవ్యవహారస్య దురుపపాదత్వాత్।

ఏవమక్తపరిమాణగ్రహణేఽపి నాయమ్, ఉక్తయుక్తేః।

ఏతత్"యేనవిధిః"ఇత్యత్ర భాష్యకైయటయోర్ధ్వనితమ్।

యత్ర త్వర్ధం తదధికం వా వికృతమ్, తత్ర జాతివ్యఞ్జకభూయో ఽవయవదర్శనాభావేన తత్వాప్రతీతౌ కార్యసిధ్యర్థం వికృతానల్పావయవత్వప్రతీత్యర్థం చ"సథానివత్"సూత్రమ్। క్వచిత్తు లక్ష్యానురోధాన్న్యాయానాశ్రయణమ్। తేన ఽాభీయాత్ ఇత్యాది సిద్ధిః। స్పష్టం చ క్వచిన్న్యాయాప్రవృత్తిః"ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః"ఇత్యత్ర కైయటేన దర్శితేత్యన్యత్ర విస్తరః।।

ఇతి శ్రీనాగేశభట్టవిరచితే పరిభాషేన్దుశేఖరే శాస్త్రత్వసమ్పాదనోద్దేశనామకం ప్రథమం ప్రకరణమ్।।

.

॥బాధబీజనామకం ద్వితీయం ప్రకరణమ్।।

పూర్వపరనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదానాముత్తరోత్తరం బలీయః ।। ३८ ।।పూర్వాత్పరం బలవత్, విప్రతి షేధ శాస్త్రాత్, పూర్వస్యపరం బాధకమితి యావత్।।

నన్వేవమ్ 'భిన్ధి' ఇత్యత్ర పరత్వాత్ తాతఙా బాధితో ధిర్న స్యాదత ఆహ :-పునః ప్రసఙ్గ విజ్ఞానాత్ సిద్ధమ్ ।। ३౮ ।।

నన్వేవమ్ 'తిసృణామ్' ఇత్యత్ర పరత్వాత్ తిస్రాదేశే పునస్త్రయాదేశః స్యాదత ఆహ :- సకృద్గతౌ విప్రతి షేధే యద్ బాధితం తద్ బాధితమేవ ।। ३౯ ।।

తత్ర క్వచిచ్చరితార్థయోరేకస్మిన్ యుగపదుభయోః కార్యయోరసమ్భవేన బాధకాభావాత్ పర్యాయేణ తృజాదివచ్చాస్త్ర

యత్తు కైయటాదయో వ్యక్తౌ పదార్థే ప్రతిలక్ష్యం లక్షణోపప్లవాదుభయోరపి శాస్త్రయోస్తత్తల్లక్ష్యయోరచరితార్థ్యేన పర్యాయేణ ద్వయోరపి ప్రాప్తౌ పరమేవేతి నియమార్థమిదమితి 'సకృద్గతి' న్యాయసిద్ధిః। అత్ర పక్షే ఏతన్నియమవశాదేతల్లక్ష్యవిషయక పూర్వశాస్త్రానుపప్లవ ఏవ।

జాతిపక్షే తూద్దేశ్యతావచ్ఛేదకాక్రాన్తే క్వచిల్లక్ష్యే చరితార్థయోర్ద్వయోః శాస్త్రయోః సత్ప్రతిపక్షన్యాయేన యుగదుభయాసమ్భవరూపవిరోధస్థల ఉభయోరప్యప్రాప్తౌ

పరవిధ్యర్థమిదమితి పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానసిద్ధిరిత్యాహుః, తన్న ; వ్యక్తిపక్షే సర్వం లక్ష్యం శాస్త్రం వ్యాప్నోతి న జాతిపక్ష ఇత్యత్ర మానాభావాత్।

కిఞ్చ నహి భాష్యోక్త తృజాదిదృష్టాన్తస్య వ్యక్తివక్ష ఏవ సర్వ విషయత్వమ్ న దాతిపక్ష ఇత్యత్ర మానమస్తి।

అపి చ వ్యక్తిపక్షేఽప్యన్యవ్యక్తిరూప విషయలాభేన చరితార్థయోరియం వ్యక్తివిరోధాత్ స్వవిషయకత్వం న

కల్పయతీతి వక్తుం శక్యమ్। జాతిపక్షేఽపి తజ్జాత్యాశ్రయతద్వ్యక్తివిషయకత్వమేవ ; నైతద్వ్యక్తివిషయకత్వమిత్యత్ర

నియామకాభావః।

తత్ర లక్ష్యానుసారాత్ క్వచిచ్ఛాస్త్రీయదృషటాన్తాశ్రయణమ్, క్వచిల్లౌకికదృష్టాన్తాశ్రయణమితి భాష్యసమ్మత మార్గ ఏవ యుక్త ఇతి బోధ్యమ్।

స్పష్టమ్।

యథా 'శిష్టాత్' ఇత్యాదౌ తాతఙ్జీభావయోర్యుగపత్ప్రవృత్తౌ స్వస్వనిమిత్తనన్తర్యాసమ్భవః। యద్యపి తాతఙాదేః స్థానివద్భవేనాస్త్యేవ తత్, తథాప్యాదేశప్రవృత్త్యుత్తరమేవ సః, న తు తత్ప్రవృత్తికాలే।

ఏవం నుమ్తృజ్వత్వయోః 'ప్రియక్రోష్టూని' ఇత్యాదౌ యుగపదసమ్భవః, యదాగమా ఇత్యస్య నుమ్ప్రవృత్త్యుత్తరం ప్రవృత్తేః। ఏవమ్ 'భిన్ధి' ఇత్యత్ర తాతఙ్ధిభావయోర్యుగపదేకస్థానిసమ్బన్ధస్యాఙ్గరూపనిమిత్తానన్తర్యస్య చాసమ్భవో బోధ్యః। నుమ్నుటోరపి నుట్యజాదివిభక్త్యానన్తర్యబాధః, నుమి హ్రస్వన్తాఙ్గబాధ ఇత్యసమ్భవాత్ విప్రతిషేధః।

వికరణేభ్యో నియమో బలీయాన్ ।। ౪౦ ।।

ఏవఞ్చ లావస్థాయాం స్యేఽపి తద్వ్యవధానే తఙ్సిద్ధిః। శబాదిభ్యస్తు పూర్వమేవ నియమః।

యద్వా లమాత్రాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గా ఆదేశాః, లకారవిశేషాపేక్షత్వాత్ స్యాదయో బహిరఙ్గా ఇతి దిగ్యోగలక్షణపఞ్చమ్యామపి న దోషః।

శాస్త్రానర్థక్యం తు వృద్ధిసంజ్ఞా సూత్రే భాష్యేతిరస్కృతమ్। సామాన్యశాస్త్రేణోత్పత్తిస్తు సరూపసూత్రస్థ కైయట రీత్యా ప్రధానానురోధేన గుణభేదకల్పనా తావత్ప్రకృతి కల్పనయా కార్యా, ప్రత్యయనివృత్తౌ చ తత్కల్పితప్రకృతేరపి నివృత్తిః కల్ప్యేతి గౌరవమిత్యన్యత్ర విస్తరః।।

పరాన్నిత్యం బలవత్ ।। ४१ ।।కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాత్।
తత్రాక్లృప్తాభావకస్యాభావకల్పనాపేక్షయా క్లృప్తాభావకస్యైవ తత్కల్పనముచితమితి, నిత్యస్య బలవత్త్వే బీజమ్।।

తదాహ :- కృతాకృతప్రసఙ్గి నిత్యమ్, తద్విపరీతమనిత్యమ్ ।। ४२ ।।

అత ఏవ 'తుదతి' ఇత్యాదౌ పరాదపి గుణాన్నిత్యత్వాత్ శప్రత్యయాదిర్భవతి।।

యద్వ్యక్తిసమ్బన్ధితయా పూర్వం ప్రవృత్తిస్తద్వ్యక్తిసమ్బన్ధితయైవ పునః ప్రవృత్తౌకృతాకృతప్రసఙ్గిత్వమిత్యాశఙ్కయేనాహ :-

శబ్దాన్తరస్య ప్రాప్నువన్విధిరనిత్యో భవతి ।। ४३ ।।

ఇదం 'శదేః శితః' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్। తత్ర హి 'న్యవిశత' ఇత్యత్ర వికరణే కృతే తదన్తస్యాడ్, అకృతే వికరణే ధాతుమాత్రతస్యేత్యడనిత్య ఇత్యుక్తమ్।।

ఏతత్తుల్యన్యాయేనాహ :-శబ్దాన్తరాత్ ప్రాప్నువతః శబ్దాన్తరే ప్రాప్నువతశ్చానిత్యత్వమ్ ।। ४४ ।।

ఏతన్మూలకమేవాహ :-లక్షణాన్తరేణ ప్రాప్నువన్ విధిరనిత్యః ।। ४५ ।।

యదా తు శాస్త్రవ్యతిరేకేణ తద్విధేయకార్యయోరేవ నిత్యత్వాది విచారో యదాఽపి వ్యక్తివిశేషాశ్రయణాభావః, తదాహ :-క్వచిత్కృతాకృతప్రసఙ్గమాత్రేణాపి నిత్యతా ।। ४६ ।।

కృతే ద్వితీయే నిత్యత్వేనాభిమతస్య పునః ప్రసఙ్గమాత్రం నిత్యత్వవ్యవహారే ప్రయోజకమ్, న తు బాధకాబాధిత ఫలోపహిత ప్రసఙ్గోఽపి తథేతి భావః।।

తదాహ :-యస్య చ లక్షణాన్తరేణ నిమిత్తం విహన్యతే న తదనిత్యమ్ ।। ४७ ।।

క్వచిత్తు బాధకాబాధిత ఫలోపహిత ప్రసఙ్గ ఏవ గృహ్యతే తదాహ :-యస్య చ లక్షణాన్తరేణ నిమిత్తం విహన్యతే తదప్యనిత్యమ్ ।। ४८।।

సప్తమే కైయటేనైతదుపష్టమ్భకం లోకవ్యవహారద్వయముదాహృతమ్।
వాలిసుగ్రీవయోర్యుధ్యమానయోర్భగవతా వాలిని హతేఽపి సుగ్రీవస్య వాలితః ప్రాబల్యం న వ్యవహరన్తి, భగవత్సహాయైః పాణ్డవైర్జయే లబ్ధేపి పాణ్డవానాం ప్రాబల్యం వ్యవహరన్తి చేతి

సర్వం చేదం లక్ష్యానురోధాద్ వ్యవస్థితమ్॥

౪౯

ఇతి పఠ్యతే। యత్ర త్వేకస్యైవ కార్యస్య పరత్వం నిత్యత్వం చ,
తత్రేచ్ఛయాన్యతరత్తదుభయం వా తస్య బలవత్త్వే నియామకముల్లేఖ్యమ్। అత ఏవ తత్ర పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చేతి భాష్యే ఉచ్యతే।

నిత్యాదప్యన్తరఙ్గం బలీయః; అన్తరఙ్గే బహిరఙ్గస్యాసిద్ధత్వాత్। తదాహ :-అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే ॥ ౫౦ ॥

స్త్రీత్వరూపార్థనిమిత్తకతిస్రాపేక్షయాఽన్తరఙ్గత్వాత్ త్రయాదేశే తదసఙ్గతిః స్పష్టైవ।

ఏతేన 'గౌధేరః, 'పచేరన్' ఇత్యాదావేయాదీనామఙ్గసంజ్ఞాసాపేక్షత్వేన బహిరఙ్గతయాఽసిద్ధత్వాద్ వలిలోపో న స్యాదితి పరాస్తమ్।
ఏయాదేశాదేరపరనిమిత్తకత్వేనాన్తరఙ్గత్వాచ్చ।

అన్తరఙ్గత్వాద్ యణో గుణబాధకత్వమిష్యతే, తన్న సిధ్యేత్, ఊనశబ్దమాశ్రిత్య యణాదేశః, న శబ్దమాశ్రిత్య గుణ ఇత్యన్తరఙ్గత్వాద్ గుణ ఏవ స్యాదిత్యుక్తమ్।

అత్ర కైయటః। సివేర్బాహులకాదౌణాదికే న ప్రత్యయే గుణవలోపోఠాం ప్రసఙ్గే ఊఠపవాదత్వాద్ వలోపం బాధతే, గుణం త్వన్తరఙ్గత్వాద్ బాధతే।
గుణోహ్యఙ్గసమ్బన్ధినీమిగ్లక్షణాం లఘ్వీముపధామార్ధధాతుకం చాశ్రయతి। ఊఠ్ తు వకారాన్తమఙ్గమనునాసికాదిఞ్చ ప్రత్యయమిత్యల్పాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గః। తత్ర కృతే యణ్ గుణౌ ప్రప్నుత ఇతి।

ఏవఞ్చ సంజ్ఞాపేక్షస్యాపి బహిరఙ్గత్వం స్పష్టమేవోక్తమితిచేత్, న ; తదన్తవిధావపి బహుపదార్థాపేక్షత్వరూప బహిరఙ్గత్వస్య గుణే సత్త్వేన తత్ర దోషకథనపరభాష్యాసఙ్గతేః।

బహిరఙ్గన్తరఙ్గశబ్దాభ్యాం బహ్వపేక్షత్వాల్పాపేక్షత్వయోః శబ్దమర్యాదయాఽలాభాచ్చ। తథా సత్యసిద్ధం బహ్వపేక్షమల్పాపేక్ష ఇత్యేవ వదేత్।

అత ఏవ విప్రతిషేధసూత్రభాష్యే 'గుణాద్యణాదేశోఽన్తరఙ్గత్వాత్' ఇత్యస్య 'స్యోనః' ఇత్యుదాహరణమ్, న తు గుణాదూఠ్ అన్తరఙ్గత్వాదిత్యుక్తమ్।

త్వద్రీత్యా తదపి వక్తుముచితమ్। ప్రథమ్యాత్ తదేవ వా వక్తుముచితమ్। మమ త్వన్తరఙ్గపరిభాషయా తద్వారణాసమ్భవ్ త్ తన్నోక్తమ్।

కిఞ్చ సిద్ధాన్తే నిత్యత్వాద్ గుణాత్పూర్వమూర్, గుణస్తు యణా బాధితత్వాదనిత్యః। ఊనశబ్దమాశ్రిత్యేత్యాది భాష్యాసఙ్గత్యా చిన్త్యమ్।

వలి లోపేఽన్తరఙ్గపరిభాషా న ప్రవర్తత ఇతి తు న యుక్తమ్। తత్సూత్రే భాష్య ఏవ వ్రశ్చాదిషు లోపాతిప్రసఙ్గమాశఙ్క్యోపదేశసామర్థ్యాన్న।

నచ 'వృశ్చతి' ఇత్యాదౌ చారితార్థయమ్, బహిరఙ్గతయా సమ్ప్రసారణస్యాసిద్ధత్వేన పూర్వమేవ తత్ప్రాప్తేరితి భాష్యోక్తేః।

న లోపస్యహి పదసంజ్ఞాసాపేక్షత్వేన బహిరఙ్గత్వం వాచ్యమ్, తచ్చ, న ; సంజ్ఞాకృత బహిరఙ్గత్వస్యానాశ్రయణాత్। 'పఞ్చ' ఇత్యత్ర నిషేధస్తు స్త్రియాం యత్ప్రాప్నోతి, తన్నేతి వ్యాఖ్యానసామర్థ్యేన భూతపూర్వషత్వమాదాయేతి భోధ్యమ్।

అన్తరఙ్గే కర్తవ్యే జాతం తత్కాలప్రాప్తికం చ బహిరఙ్గమసిద్ధమిత్యర్థః। వ్రశ్చాదిషు పదసంస్కార పక్షే సమానకాలత్వమేవ ద్వయోరితి బోధ్యమ్।

ఏతేన 'అన్తరఙ్గం బహిరఙ్గాద్ బలీయః' ఇతి పరిభాషాన్తరమిత్యపాస్తమ్। ఏనామాశ్రిత్య 'విప్రతిషేధ' సూత్రే భాష్యే తస్యాః ప్రత్యాఖ్యానాచ్చ।

అన్తరఙ్గ శాస్త్రత్వమస్యాలిఙ్గమ్।

సమ్మతేఽర్థే 'భినత్తి' ఇత్యాదావదోషాచ్చ।

అకారాన్తోపసర్గేఽనకారాన్తే చోపపదే వహేర్వ్యాహేర్వా--ణ్వివిచావనభిధానాన్నస్త ఏవ।

వార్యూహేరిత్యాది తు 'ఊహతేః' క్విపి బోధ్యమ్। ధాతూనామనేకార్థత్వాన్నార్థాసఙ్గతిః। 'ప్రోహః' ఇత్యాద్యసాధ్వేవ,

న చ కార్యకాలపక్షే త్రిపాద్యామేతత్ప్రవృత్తిర్దుర్వారేతి వాచ్యమ్, పూర్వం ప్రతి పరస్యాసిద్ధత్వాదన్తరఙ్గాభావేన పూర్వస్య

తన్నిరూపితబహిరఙ్గత్వాభావాత్ తయా తస్యాసిద్ధత్వ ప్రతిపాదనాసమ్భవాత్।

న చానయా పూర్వస్యాసిద్ధత్వాదభావేన తం ప్రతి పరాసిద్ధత్వం పూర్వత్రేత్యనేన వక్తుమశక్యమితి వాచ్యమ్, ఏవం హి వినిగమనావిరహాదుభయోరప్యప్రవృత్త్యాపత్తేః।

ణిలోపాత్ పూర్వం వైకల్పికలత్వే తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ।

ఏవఞ్చాన్తరఙ్గతరార్థతోపసర్గనిమిత్తః సుట్ సమ్ -- కృతీత్యవస్థాయాం ద్విత్వాదితః పూర్వం ప్రవర్తతే, తతో ద్విత్వాది।

యది భావతిఋ్యుపసర్గయోగోఽస్తీత్యలమ్।

నైషా సిద్ధాన్త్యుక్తిః, ఏతావతాప్యపవాదత్వహానేః। అచ్సామాన్యాపేక్షయణో విశిష్టసవర్ణాజపేక్షదీర్ఘేణ బాధ

దర్శనాత్।

కిఞ్చోక్తరీత్యా పరత్వేన బాధసిద్ధేః। కిఞ్చాత్రాధికాపేక్షత్వేనైవ బహిరఙ్గత్వమ్, న కేవలవిశేషాపేక్షత్వేనేతి నతద్భాష్యారూఢం విశేషాపేక్షస్య బహిరఙ్గత్వమ్।

అత ఏవ సుబన్తసామాన్యాపేక్షో బహువ్రీహిః, తద్విశేషాపేక్షో ద్విగురితి నోక్తం భాష్యే।

న చార్థకృతబహిరఙ్గత్వస్యానాశ్రయణాదిదమయుక్తమ్, ఏకదేశ్యుక్తిత్వేనాదోషాత్।

భాష్యకైయటయోరప్యేతదన్తరఙ్గత్వాభావ ఏవ సూచిత ఇతి సుధియో విభావయన్తు।

నన్వేవం 'అసుస్రవత్' ఇత్యత్రలఘూపధగుణాదువఙోఽల్పనిమిత్తత్వాభావాదువఙ్ న స్యదితి చేత్,న

తత్రాన్తఃకార్యత్వరూపాన్తరఙ్గత్వసత్వాత్। అన్తఃకార్యత్వం చ పూర్వోపస్థితనిమిత్తకత్వమ్, అఙ్గశబ్దస్య నిమిత్తపరత్వాత్।

తదపి యుగపత్ప్రాప్తౌ పూర్వప్రవృత్తినియామకమేవ। యథా 'పట్వ్యా' ఇత్యత్ర పదస్య విభజ్యాన్వాఖ్యానే,

యత్తు ఏవం రీత్యా పూర్వస్థానికమప్యన్తరఙ్గమితి, తచ్చిన్త్యమ్, 'స్రజిష్ఠః' ఇత్యాదౌ విన్మతోర్లుకి

ఈదృశరీత్యా బహిరఙ్గాసిద్ధత్వస్య క్వాప్యనాశ్రయణాచ్చ, పరిభాషాయామఙ్గశబ్దస్య నిమిత్తపరత్వాచ్చ।

నవ్య మతేఽపి యథోద్దేశపక్షాశ్రయణేనాన్యథాసిద్ధోదాహరణదానేన తస్య తదుక్తిత్వమావశ్యకమిత్యాహుః। ఆభీయేఽన్తరఙ్గే ఆభీయస్య బహిరఙ్గస్య సమానాశ్రయస్య నానేనాసిద్ధత్వమ్, అన్తరఙ్గస్యాసిద్ధత్వాదిత్యసిద్ధవత్ సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్।

నన్వేవమ్ ‘అక్షద్యూః’ ఇత్యాదౌ బహిరఙ్గస్యోఠోఽసిద్ధత్వాదన్తరఙ్గో యణ్ న స్యాత్, అత ఆహ :-
నాజానన్తర్యే బహిష్ట్వప్రక్లృప్తిః ।। ౫౧ ।।

బహిరఙ్గస్యైకాదేశస్యాసిద్ధత్వేన షత్వ ప్రవృత్తౌ కిం తేనేతి। తన్న, ఇణః
పూర్వపదసమ్బన్ధిత్వేన షత్వస్యాపి పదద్వయ సమ్బన్ధివర్ణద్వయాపేక్షత్వేనోభయోః
సమత్వాత్।

పరిభాషార్థస్తు -- అచోఽన్యానన్తర్యనిమిత్తకేఽన్తరఙ్గే కర్తవ్యే జాతస్య బహిరఙ్గస్య బహిష్ట్వ
ప్రక్లృప్తిః। బహిష్పదేన బహిరఙ్గమ్, తస్య భావో బహిరఙ్గత్వమ్। తత్ప్రయుక్తాసిద్ధత్వస్య న
ప్రక్లృప్తిః, న ప్రాప్తిరితి।

‘అసిద్ధం బహిరఙ్గమ్’ ఇత్యుక్త్వా ‘నాజానన్తర్య ఇతి వక్ష్యామి’ ఇతి భాష్యోక్త్యా తత్రత్యస్య అన్తరఙ్గ
ఇత్యస్యానువృత్తిసూచనాత్। తేన ‘పచావేదమ్’ ఇత్యాదౌ న దోషః। అన్తరఙ్గస్యాచ్సాన్నిధిక
కార్యస్యైత్వస్య అన్యనన్తర్య నిమిత్తకత్వాభావాత్।

‘జాతస్య బహిరఙ్గస్య’ ఇత్యుక్త్యా ‘అజయే ఇన్ద్రమ్’ ‘ధియతి’ ఇత్యాదౌ బహిరఙ్గదీర్ఘ
గుణాదేరసిద్ధత్వం సిద్ధమ్।

కృజానన్తర్యసత్వాన్న దోషః।

సత్వే తత్ర తదప్రప్తేరసఙ్గతిః స్పష్టమేవేతి వాచ్యమ్ ; తేన భాష్యేణాస్యా
అనవకాశత్వబోధనాత్। ఏతజ్జ్ఞాపకేన అన్తరఙ్గపరిభాషాయా అనిత్యత్వబోధనస్యైవ
న్యాయ్యత్వాత్।

ధ్వనితమిత్యలమ్।।

నన్వేవమ్ ‘గోమత్ప్రియః’ ఇత్యాదౌ పదద్వయనిమిత్తకసమాశ్రితత్వేన బహిరఙ్గం లుకం
బాధిత్వాఽన్తరఙ్గత్వాద్ధల్ఙ్యాదిలోపే నుమాదయః స్యుః, అత ఆహ :-అన్తరఙ్గానపి విధీన్
బహిరఙ్గో లుగ్ బాధతే ।। ౫౨ ।।

నను ‘తవ పుత్రః, త్వత్పుత్రః’ ఇత్యాదౌ తవమమాదిబాధమార్థం తదావశ్యకమితి చేత్, ఏవం
తర్హ్యత్రత్య

ఏవమేవైకార్థకాభ్యాం ప్రతిపాదికాభ్యాం ప్రాతిపదికణిచోఽప్యనభిధానం బోధ్యమ్। ఏతేన
తత్రాఽఽదేశార్థం ప్రత్యయగ్రహణం చరితార్థమిత్యపాస్తమ్।

నను మపర్యన్తానువృత్తిరపి సర్వాదేశత్వవారణాయ చరితార్థా। ‘న చోత్సర్గసమానాదేశా
అపవాదాః’

ఇతి న్యాయేనాసిద్ధవత్సూత్రస్థభాష్యసమ్మతేన మపర్యన్తస్యైవాదేశే సిద్ధే తదనువృత్తిర్వ్యర్థేతి వాచ్యమ్, తస్య శ్నమకజాదౌ వ్యభిచారాదితి చేత్, న; శ్నమి మిత్త్వేన, బహుచి పురస్తాద్గ్రహణేన, అకచి ప్రాక్ టేర్గ్రహణేన తస్య బాధేऽప్యత్రోత్సర్గస్య

త్యాగే మానాభావాత్।

విదద్యాత్। ఆకజి తవకాద్యాదేశయోరేతదపవాదయోరుక్తన్యాయేనాऽన్త్యాదేశత్వాపత్తిః, అతస్తద్విధానమ్, ఇదమేవచ తజ్జ్ఞాపకమ్।

యద్యపి విరోధే బాధకత్వమితి వార్తికమతేऽయం న్యాయః, భాష్యకారస్తు వినాపి విరోధం సత్యపి సమ్భవే బాధకత్వమిచ్ఛతి, ఇత్యనభిహితసూత్రస్థకైయటరీత్యా నాయం నియమః, తథాపి యుష్మకాద్యాऽऽదేశవిధానజ్ఞాపిత ఉత్సర్గః స్వీక్రియత ఏవేతి ప్రకృతే న దోషః। ఏతద్ భాష్యమపి తత్స్వీకారే మానమ్।

ఏవఞ్చ మపర్యన్తానువృత్తిః 'త్వత్కృతమ్' ఇత్యాదౌ మపర్యన్తస్యాऽऽదేశవిధానార్థా। తత్ర చ అన్తరఙ్గత్వాత్ త్వమావిత్యేవ సిద్ధే వ్యర్థా సంతజ్జ్ఞాపికా। జ్ఞాపితే త్వస్మిన్నేతద్విషయే తవాదీనామప్రాప్త్యా తదపవాదత్వాభావేన మపర్యన్తస్యవాऽऽదేశార్థం సా చరితార్థేతి తదాశయః।

యత్తు హరదత్తేనాऽన్తరఙ్గప్రవృత్తౌ ప్రత్యయ ఉత్తరపదే చ మపర్యన్తాసమ్భవేన తదనువృత్తిర్వ్యర్థా సతీ జ్ఞపికేత్యుక్తమ్, తత్, న; అన్తరఙ్గాణామప్యపవాదబాధ్యత్వేన తద్విషయే తదప్రవృత్తేః।

వస్తుత ఇదం జ్ఞాపకం వార్తికరీత్యైవ, భాష్యరీత్యా తు వాచనిక ఏవాయమర్థ ఇత్యాహుః।

కృత్తైకాదేశస్య లుక్యకారశ్రవణం న స్యాదితి కైయటే ఉక్తమ్।

అనేన న్యాయేనాऽన్తరఙ్గనిమిత్తవినాశకలుకస్తత్ప్రయోజకసమాసాదీనాం చ ప్రాబల్యం బోధ్యత ఇత్యన్యత్ర విస్తరః।।

కిఞ్చ వృద్ధిరప్యత్ర న ప్రాప్నోతి, అన్తాదివత్త్వోభయాభావేऽపి పూర్వాన్తవత్త్వేనైకాదేశవిశిష్టే పూర్వపదత్వేనేన్ద్రశబ్దస్య 'ఏకదేశవికృత' న్యాయేన 'ఉభయత ఆశ్రయణే నాన్తాదివత్' ఇత్యస్యాభావేన తదాశ్రయణేన వోత్తరపదత్వేऽపి

న చ పరాదివద్భావేనైకాదేశవిశిష్టస్యోత్తరపదత్వమేవాస్త్వితి తత్సమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్; ఉత్తరపదాద్యచ్సాన్నికత్వాద్ వృద్ధేస్తదభావేనాప్రాప్తేస్తాద్రూప్యానతిదేశాత్।

అన్యథా 'ఖట్వాభిః' ఇత్యాదావపి పూర్వాన్తవత్త్వేనాదన్తత్వే భిస ఐసాపత్తిరితి భాష్యే స్పష్టమ్।

సమ్పన్నస్తత్ర కః ప్రసఙ్గో వృద్ధేరితి।।

మరుదాదిభిరిన్ద్రస్య ద్వన్ద్వే ఇన్ద్రస్యైవ పూర్వ నిపాతః, అత ఆహ :-
పూర్వోత్తరపదనిమిత్తకార్యాత్ పూర్వమన్తరఙ్గేఽప్యేకాదేశో న ।। ౫౩ ।।

సూత్రయోర్భాష్యే స్పష్టమ్।।

నన్వేవమపి 'ప్రధాయ, ప్రస్థాయ' ఇత్యాదావన్తరఙ్గత్వాద్విత్వాదిషు కృతేషు ల్యప్ స్యాదత ఆహ :-అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో ల్యబ్బాధతే ।। ౫౪ ।।

౫౫

విధాయక సూత్రస్థమసవర్ణగ్రహణమస్యా జ్ఞాపకమ్। తద్ధి 'ఈషతుః' ఇత్యాదావియజాదివ్యావృత్యర్థమ్। ఏతత్పరిభాషాభావే తు 'ఈషతుః' ఇత్యాదావన్తరఙ్గేణ సవర్ణదీర్ఘేణ బాధాత్తద్వ్యర్థమ్। ఇయఙువఙౌ హ్యభ్యాససమ్బన్ధనిమిత్తకత్వాద్ బహిరఙ్గౌ।

న చేయజాదిరపవాదః, 'యేననాప్రాప్తి' న్యాయేన 'ఇయతి' ఇత్యాదిసకలలక్ష్య ప్రాప్త యణపవాదత్వస్యైవ నిర్ణయాదితి ప్రాఞ్చః।

న చ 'ఇయాయ' 'ఇయేష' ఇత్యాదౌ చరితార్థమ్, తయోరపి పూర్వప్రవృత్తగుణస్య పూర్వప్రవృత్తవృద్ధేశ్చ

అన్త్యే ద్వితీయద్విర్వచనస్యైవ సత్వేన త్వదుక్త ప్రయోగస్యైవ దుర్లభత్వాత్। ఏవఞ్చ సమ్పూర్ణ సూత్రస్య జ్ఞాపకతా యుక్తా।

యద్యపి భాష్యే 'యదయమభ్యాసస్యాసవర్ణ ఇత్యసవర్ణగ్రహణం కరోతి' ఇతి గ్రన్థేనాసవర్ణగ్రహణస్యైవ

జ్ఞాపకతా లభ్యతే, తథాపి 'న హ్యన్తరేణ గుణవృద్ధీ అసవర్ణపరాభ్యాసో భవతి' ఇతి తదుపపాదన గ్రన్థేన సమ్పూర్ణ సూత్ర స్యైవ జ్ఞాపకతా లభ్యతే।

అగ్రేఽపి 'నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, అత్యర్థమేతత్ స్యాత్' ఇత్యనేన సూత్ర సార్థక్యమేవ దర్శితమ్। అసవర్ణగ్రహణస్యైవ జ్ఞాపకత్వే తు తద్వ్యావర్త్యప్రదర్శనేన తత్ సార్థక్యమేవ దర్శితం స్యాత్।

న చ 'అకృతవ్యూహ' పరిభాషయా 'ఇయేష' ఇత్యాదౌ సవర్ణదీర్ఘాప్రాప్తిః, యది దీర్ఘోనస్యాత్, తర్హి

గుణః స్యాదితి సమ్భావనాయాః సత్వేన పరిభాషాప్రవృత్తేః సూపపాదత్వాదితి కథం సమ్పూర్ణ సూత్రస్య జ్ఞాపకతేతి వాచ్యమ్, తస్యా అసత్వాత్। సత్వే వైతద్భాష్యప్రామాణ్యేన యత్రాన్తరఙ్గకార్యప్రవృత్తియోగ్యకాలోత్తరమేవ తన్నిమిత్తవినాశక బహిరఙ్గవిధేః ప్రప్తిః, తత్రైవ తత్పరిభాషాప్రవృత్తిస్వీకారాచ్చ।

న చాన్తరఙ్గత్వాద్ దీర్ఘోపి ‘ఇయాయ’ ఇత్యాదౌ పూర్వాన్తవత్త్వేనాభ్యాసత్వాదివర్ణత్వాచ్చ ఇణ్యసవర్ణ ఇయఙ్విధానేన సూత్రం చరితార్థమ్।

సా చేయం ధర్మిగ్రాహకమానాదాఙ్గవార్ణయోః సమానకార్యిత్వ ఏవ।

న చైవమపి ‘ఇయాయ’ ఇత్యాదావియఙ్ దుర్లభః, తత్ర కర్తవ్యే వృద్ధ్యాదేః స్థానివత్త్వేన ‘అసవర్ణే’ ఇతి ప్రతిషేధాదితి వాచ్యమ్, సూత్రారమ్భసామర్థ్యాదేవ స్థానివత్త్వాప్రవృత్తేః। తచ్చ సామాన్యాపేక్షమ్। అభ్యాసకార్యే తదుత్తరఖణ్డాదేశస్య తత్కార్యప్రతిబన్ధకీభూతం స్థానివత్త్వం నేతి।

ఇయఙ్ఞ్చానిత్యా ‘ఛ్వోః’ ఇతి సతుగ్గ్రహణ్నిర్దేశాత్। అన్యథాఽన్తరఙ్గత్వాత్ పూర్వం తుకః శాదేశే తుకోఽప్రాప్త్యా తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవేత్యన్యత్ర విస్తరః॥

నన్వేవమ్ ‘సేదుషః’ ఇత్యాదౌ క్వసోన్తరఙ్గత్వాదిటి, తతః సమ్ప్రసారణేఽపీటః శ్రవణాపత్తిరితి చేత్, అత్ర కేచిత్ -అకృతవ్యూహాః పాణినీయాః ॥ ౫౬ ॥

న కృతో విశిష్ట ఊహః -- నిశ్చయః, శాస్త్రప్రవృత్తివిషయో యైరిత్యర్థః। భావి నిమిత్తవినాశ ఇత్యధ్యాహారః। బహిరఙ్గేణాన్తరఙ్గస్య నిమిత్తవినాశే పశ్చాత్ సమ్భావితేఽన్తరఙ్గం నేతి యావత్।

కృతదీర్ఘేభ్యః ప్రత్యయోత్పత్త్యర్థమ్। అన్యథాఽన్తరఙ్గత్వాద్ దీర్ఘే కృత ఏవ ప్రత్యయప్రాప్త్యా తద్వ్యర్థతా స్పష్ట ఏవ।

న చాత్రైకాదేశప్రవృత్తి సమయే వృద్ధ్యప్రాప్త్యైకాదేశే కృత ఆదేశే వృద్ధేః ప్రప్తావపి తన్నిమిత్తవినాశాభావ ఇతి వాచ్యమ్, తద్ధవారైవ తన్నిమిత్తవినాశసత్త్వేనాక్షతేః।

న చ సౌత్థితౌ బహిరఙ్గతయా వృద్ధేరసిద్ధత్వాన్న తన్నిమిత్తవినాశ ఇతి వాచ్యమ్, సమర్థగ్రహణేనైతద్

విషయే తస్యా అప్రవృత్తేరపి జ్ఞాపనాత్।

యత్తు సమర్థగ్రహణేనాన్తరఙ్గపరిభాషాయా అనిత్యత్వమేవ జ్ఞాప్యత ఇతి। తన్న, అసిద్ధ పరిభాషాయా సమకాలప్రాప్త బహిరఙ్గస్య పూర్వం జాతబహిరఙ్గస్య చాన్తరఙ్గే కర్తవ్యేఽసిద్ధత్వం బోధ్యతే, న తు జాతేఽన్తరఙ్గే తస్య తత్త్వ బోధ్యతే, మానాభావాత్, ఫలాభావాచ్చ।

ఏతత్ ప్రవృత్తౌ చ నిమిత్తవినాశసమ్భావనాపి నిమిత్తమ్। అత ఏవ ‘గోమద్ధణ్డీ’ ఇత్యాదౌ హల్ఙ్యాది లోపో న।

అన్యథా హల్ఙ్యాది లోప కాలే సామాసిక లుకోఽప్రాప్త్యా తదుత్తరం చాపహార్యాభావాదప్రాప్త్యా లోపస్యైవాపత్తేః। అస్తి చాత్రాపి ‘యది లోపో న స్యాత్, తర్హి లుక్ స్యాత్’ ఇతి సమ్భావనా।

స్పష్టమేవేత్యాహుః।

లోకన్యాయ సిద్ధశ్చాయమర్థః। తథా హి లోకే నిమిత్తం ద్వివిధం దృష్టమ్--కార్యస్థితో నియామకం తదనియామకం చ।

ఆద్యం యథా న్యాయనయేఽపేక్షా బుద్ధిః, తన్నాశే ద్విత్వనాశాభ్యుపగమాత్। వేదాన్తి నయే ప్రారబ్ధస్య విక్షేపస్థితి నియామకత్వం చ ప్రసిద్ధమేవ।

ద్వితీయం యథా దణ్డాది, తన్నాశేఽపి ఘటనాశదర్శనాత్। శాస్త్రే లక్ష్యానురోధాద్ వ్యవస్థా।

భావినిమిత్తవినాశే పూర్వమనుత్పత్తౌ తు న కశ్చిన్న్యాయఃనాపి సమ్ప్రతిపన్నో దృష్టాన్తః। సమర్థానామిత్యస్యాపి లోకసిద్ధార్థజ్ఞాపనేన చర్తార్థ్యసమ్భవే లోకసిద్ధాపూర్వతాదృశార్థజ్ఞపకత్వే మానాభావ ఇతి తదాశయ ఇతి బోధ్యమ్।

యద్యపి ప్రతిపదవిధిత్వమనవకాశత్వే సత్యేవ బాధకత్వే బీజమ్, తథాపి పూర్వప్రవృత్తౌ సావకాశత్వేఽపి నియామకం భవత్యేవేతి తదాశయః। నిరూపితం చైతద్ బహుశః శబ్దేన్దుశేఖరాదౌ।

కిఞ్చ విభజ్యాన్వాఖ్యానే 'సు ఉత్థిత అస్ ఇ' ఇత్ స్థితే 'వార్ణాదాఙ్గం బలీయః' ఇతి ప్రాప్త వృద్ధివారణాయ సమర్థగ్రహణమిత్యత్రైవ కైయటే స్పష్టమ్।

సమ్ప్రసారణే కృతే ఆతో లోపో యథా స్యాత్' ఇతి భాష్యే ఉక్తమ్। పదస్య విభజ్యాన్వాఖ్యానే పూర్వోక్తకైయటరీత్యా పూర్వం సమ్ప్రసారణే ఇటోప్రాప్తావుస్నిమిత్తక ఏవాఽఽతో లోప ఇతి తదసఙ్గతిః।

అత ఏవ 'చౌప్రత్యఙ్గస్తప్రతిషేధః' ఇతి వచనం వార్తికకృతాఽఽరబ్ధమ్, భాష్యకృతా చ న ప్రత్యాఖ్యాతమ్। ప్రత్యఙ్గం = అన్తరఙ్గమ్। అస్యాం పరిభాషాయాం సత్యాం తు తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ।

న చైతదనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమేవ తదితి తదాశయః, అవశ్యమత్రేత్యక్షరస్వారస్యభఙ్గాపత్తేః।

తతో గచ్ఛతీత్యాది సమ్బన్ధే 'హరిః గచ్ఛతి' ఇత్యాద్యేవ సాధు। తద్విషయే పదసంస్కారపక్షానాశ్రయణం వేతి దిక్।।

ప్రాప్త ఇతి భావే క్తః, యేన నాప్రాప్త ఇత్యస్య యత్కర్తృకావశ్యప్రాప్తావిత్యర్థః। నఞ్ ద్వయస్య ప్రకృతార్థదార్ఢ్యబోధకత్వాత్।

ఏవఞ్చ విశేషశాస్త్రోద్దేశ్యవిశేషధర్మావచ్ఛిన్నవృత్తిసామాన్యధర్మావచ్ఛిన్నోద్దేశ్యకశాస్త్రస్య విశేషశాస్త్రేణ బాధః।

ఇత్యాదావపి శప్ స్యాదిః ప్రప్నోతి।

ఏవమత్ర తత్రప్రవృత్త్యుత్తరం చారితార్థ్యేఽపి తదవ్యాప్తోఽవకోశో నాస్తీతి సమమేవ।

ద్వితీయద్విర్వచనేన బాధః। యథా వాఽఽదేరపి ప్రవృత్త్యా చరితార్థేన 'ఆదేః పరస్య' ఇత్యనేన 'అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యస్య బాధః।

యత్తు 'దయతేర్దిగి' ఇతి సూత్రే ద్విత్వోత్తరం దిగ్యాదేశస్య చారితార్థ్యం కైయటేనోక్తమ్, తత్ ప్రౌఢ్యా।

ధ్వనితఞ్చ తేనాపి తస్య తథాత్వం తదుత్తరగ్రన్థేన।

క్వచిత్తు సర్వథాఽనవకాశత్వాదేవ బాధకత్వమ్। యథా జేరామో యాడాదిబాధకత్వమ్। న హి యాడాదిషు కృతేషు జ్రామ్ ప్రప్నోతి, నిర్దిశ్యమానస్య వ్యవధానాత్। తత్ర స్వస్య పూర్వం ప్రవృత్తిరిత్యేవ తేషాం బాధః। తత్ర బాధకే ప్రవృత్తే యద్యుత్సర్గప్రాప్తిర్భవతి తదా భవత్యేవ। యథా తత్రైవ యాడాగమః। అప్రాప్తౌ తు న, యథా 'పచేయుః' ఇత్యాదౌ దీర్ఘవాధకే నిరవకాశ ఇయాదేశే దీర్ఘాభావః।।

తదేతత్ పఠ్యతే --క్వచిదపవాదవిషయేఽప్యుత్సర్గోఽభినివిశత ఇతి ।। ౫౮ ।।

న చ 'యేన నాప్రాప్తి' న్యాయేనాపవాదత్వమప్యస్య సువచమ్, తస్య చరితార్థవిషయతాయా ఉక్తత్వాత్।

తద్విషయే ఉత్సర్గాప్రవృత్తేర్భాష్యస్య సూత్రస్య చాసఙ్గతిరితి స్పష్టమేవ।

'కాఞ్చనీ' ఇత్యాదౌ కాఞ్చనేననిర్మితేత్యర్థే శైషికోఽణ్ బోధ్యః।

అత్రేదం బోధ్యమ్ -- 'యేననాప్రప్తే' ఇత్యత్ర యేనేత్యస్య యది స్వేతరేణేత్యర్థః, తదా స్వ విషయే స్వతరద్యద్యత్ ప్రాప్నోతి తద్ బాధ్యమ్, విధ్యన్తరాప్రాప్తవిషయాభావాత్।

ఇయమేవ బాధ్యసామాన్యచిన్తేతి వ్యవహ్రియతే। అనవకాశత్వేన బాధేఽప్యేషా వక్తుం శక్యా యద్యుదాహరణమస్తి, వినిగమనావిరహాత్।

యది తు యేనేత్యస్య లక్షణేనేత్యర్థః, కార్యేణేత్యర్థో వా తదా బాధ్యవిశేషచిన్తా। అనవకాశత్వేన బాధేఽప్యేతద్బాధేన సార్థక్యమ్, ఉత తద్బాధేనేత్యేవం విశేషచిన్తా సమ్భవతి, యద్యుదాహరణమస్తి।।

తత్ర కార్యేణేత్యర్థే పరరూపత్వవచ్ఛిన్నే కాత్య ఆరభ్యమాణాయా వృద్ధేస్తద్బాధకత్వే న నిర్ణీతే కిం శాస్త్రవిహితస్యేత్యేవం తద్విశేషచిన్తాయామాహ --పురస్తాదపవాదాః అనన్తరాన్ విధీన్ బాధన్తే, నోత్తరాన్ ।। ౫౯ ।।

అవశ్యం స్వపరస్మిన్ బాధనీయే ప్రథమోపస్థితానన్తరబాధేన చారితార్థ్యే పశ్చాదుపస్థితస్య తతః పరస్య బాధే మానాభావ ఆకాఙ్క్షాయా నివృత్తేర్విప్రతిషేధశాస్త్రబాధే మానాభావాచ్చేత్యేతస్య బీజమ్।।

మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్ విధీన్ బాధన్తే, నోత్తరాన్ ।। ౬౦ ।।

౬౧?

నను దధతీత్యాదావన్తరఙ్గత్వాదన్తాదేశేఽల్విధౌ, స్థానివత్వాభావాదాదేశో న స్యాదితి తద్వైయర్థ్యాపత్తిః, అత ఆహ :-పూర్వం హ్యపవాదా అభినివిశన్తే పశ్చాదుత్సర్గాః ।। ౬౨ ।।

లక్షణైకచక్షుషకో హ్యపవాదవిషయం పర్యాలోచ్య తద్విషయత్వాభావనిష్చయ ఉత్సర్గేణ తత్తల్లక్ష్యం సంస్కరోతి। అన్యథా వికల్పాపత్తిరిత్యర్థః।

అభినివిశన్త ఇత్యస్య బుద్ధ్యారూఢా భవన్తీత్యర్థః। 'అపవాదో యద్యన్యత్ర చరితార్థః' ఇతి న్యాయస్య తు నాత్ర ప్రప్తిః, అన్తాదేశప్రాప్తివిషయే చారితార్థ్యాభావాత్।।

లక్ష్యైకచక్షుష్కస్తు తచ్ఛాస్త్ర పర్యాలోచనం వినాప్యపవాదవిషయం పరిత్యజ్యోత్సర్గేణ లక్ష్యం సంస్కరోతి,తస్యాపి శాస్త్రప్రక్రియాస్మరణపూర్వకప్రయోగ ఏవ ధర్మోత్పత్తేః, తదాహ -

ప్రకల్ప్య చాపవాదవిషయం తత ఉత్సర్గోఽభినివిశన్తే ।। ౬౩ ।।

ఏతన్మూలకమేవ నవీనాః పఠన్తి :-ఉపసఞ్జనిష్యమాణనిమిత్తోప్యపవాద ఉపసఞ్జాతనిమిత్తమప్యుత్సర్గం బాధత ఇతి ।। ౬౪ ।।

యత్త్వభ్యస్తసంజ్ఞాసూత్రే కైయటేన ప్రకల్ప్య చేతి ప్రతీకముపాదాయ యథా 'న సమ్ప్రసారణ ఇతి పరస్య యణః పూర్వం సమ్ప్రసారణమ్, పూర్వస్య తు తన్నిమిత్తకః ప్రతిషేధః' ఇత్యుక్తమ్, తత్తు తత ఉత్సర్గ ఇత్యాద్యక్షరార్థాననుగుణమ్। యత్త్వపవాదవాక్యార్థం వినా నోత్సర్గవాక్యార్థ ఇతి, తన్న, 'అభినివిశతేఽపవాదవిషయమ్' ఇత్యాదిపదస్వారస్యభఙ్గాపత్తేః।

పదజన్యపదార్థోపస్థతౌ వాక్యార్థబోధాభావే కారణభావాచ్చ।

అత్ర 'దేవదత్తస్య హన్తరి హతే దేవదత్తస్యోన్మజ్జనం న' ఇతి న్యాయస్య విషయ ఏవ నాస్తి। హతే

దేవదత్త ఉన్మజ్జనం న దేవదత్తహననోద్యతస్య, హననే తు భవత్యేవోన్మజ్జనమ్। ప్రకృతేఽపి న పూర్వసవర్ణదీర్ఘేణ వృద్ధేర్హననమ్,

కిన్తు హననోద్యమసజాతీయం ప్రసక్తి మాత్రమ్, ప్రసక్తస్యైవ నిషేధాత్।

నను 'అయజే ఇన్ద్రమ్' ఇత్యాదావన్తరఙ్గస్యాపి గుణస్యాపవాదేన సవర్ణ దీర్ఘేమ బాధః స్యాత్, అత ఆహ :-అపవాదో యద్యన్యత్ర చరితార్థస్తర్హ్యన్తరఙ్గేణ బాధ్యతే ।। ౬౫ ।।

నిరవకాశత్వరూపస్య బాధకత్వబీజస్యాభావాత్। ఏవఞ్చ ప్రకృతేఽన్తరఙ్గేణ గుణేన సవర్ణదీర్ఘః సమానాశ్రయే చరితార్థో యణ్గుణయోరపవాదోఽపి బాధ్యతే।
పూర్వోపస్థితినిమిత్తత్వరూపాన్తరఙ్గత్వవిషయ ఇదమ్।

నను 'అజీగణత్' ఇత్యాదౌ గణేరీత్వం నిరవకాశత్వాద్ధలాదిఃశేషం బాధేత, తత్రాహ :-అభ్యాసవికారేషు బాధ్యబాధకభావో నాస్తి ।। ౬౬ ।।

ఇయం పరాన్తరఙ్గాదిబాధకానామప్యబాధకత్వబోధికా। తేన 'అచీకరత్' 'మీమాంసతే' ఇత్యాది సిద్ధమ్।

నను తచ్ఛీలాదితృన్విషయే ణ్వులపి స్యాత్। న చ తృన్నపవాదః, అసరూపాపవాదస్య వికల్పేన బాధకత్వాత్। అత ఆహ :-తాచ్ఛీలికేషు వాఽసరూపవిధిర్నాస్తి ।। ౬౭ ।।

తాచ్ఛీలికేష్వితి విషయసప్తమీ। తేన తాచ్ఛీలికైరతాచ్ఛీలికైశ్చ వాఽసరూపవిధిర్నేతి బోధ్యమ్।

నన్వేవమ్ 'హసితం ఛాత్రస్య హసనమ్' ఇత్యాదౌ ఘఞ్, 'ఇచ్ఛతి భోక్తుమ్' ఇత్యత్ర లిఙ్లోటౌ, 'ఈషత్పానః సోమో భవతా' ఇత్యత్ర ఖల్ ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ :-క్తల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు వాఽసరూపవిధిర్నాస్తి ।। ౬౮ ।।

ఇదఞ్చ వాఽసరూపవిధేరనిత్యత్వాత్ సిద్ధమ్। తదనిత్యత్వే జ్ఞాపకం చ 'అర్హే కృత్యతృచశ్చ' ఇతి।

౬౯?

౭౦?

ఇతి శ్రీ నాగేశభట్టవిరచితే పరిభాషేన్దుశేఖరే బాధబీజనామకం ద్వితీయం ప్రకరణమ్॥

.

॥అథ శాస్త్రశేష నామకం తృతీయం ప్రకరణమ్ ॥

సామాన్యరూపేణ విశేషరూపేణ వా ప్రాతిపదికబోధకశబ్దగ్రహణే సతి లిఙ్గబోధక ప్రత్యయ విశిష్టస్యాపి తేన గ్రహణం బోధ్యమ్। అపినా కేవలస్యాపీత్యర్థః।

విభక్తినిమిత్తకకార్యే చ నేత్యపి తత్రైవ।

తత్ర సమాసాన్తవిధావయవగ్రహణ ఏవ న, సమాససఙ్ఘాతగ్రహణే తు ప్రవర్తత ఏవ, స్వరవిధావేవ సమాససఙ్ఘాతగ్రహణే

నద్యన్తప్రకృతికసుబన్తోత్తరపదకః సమాస ఇతి చేత్, న ; అనయా పరిభాషయా స్త్రీప్రత్యయ సమభివ్యాహారే తద్రహితే దృష్టానాం ప్రాతిపదికత్వ తద్వ్యాప్య ధర్మాణాం విశిష్టేఽపి పర్యాప్తత్వమతిదిశ్యత ఇత్యాశయాత్।। ౭౧ ।।

విభక్తౌ లిఙ్గవిశిష్టాగ్రహణమ్ ।। ౭౨ ।।

౭3 ?

నఞివ్యుక్తమివ యుక్తం చ యత్ కిఞ్చిద్ దృశ్యతే తత్ర తస్మాద్ భిన్నే తత్సదృశేఽధికరణే ద్రవ్యే కార్యం విజ్ఞాయతే। హి = యతః తథార్థగతిరస్తి। న హి 'అబ్రహ్మణమానయ' ఇత్యుక్తే లోష్టమానీయ కృతీ భవతి। అతశ్చవ్యన్తభిన్నే చ్వ్యన్తసదృశేఽభూతతద్భావవిషయే క్యజితి నోక్త దోషః।

అత్రాన్యసదృశేత్యుక్త్వా సాదృశ్యస్య భేదాఘటితత్వం సూచయతి। నిరూపితం చైతన్మఞ్జూషాయామ్।। ౭౪ ।।

నను 'వ్యాఘ్రీ, కచ్ఛపీ' ఇత్యాదౌ సుబన్తేన సమాసాత్ తతోఽప్యన్తరఙ్గత్వాట్టాప్ అదన్తత్వాభావాజ్జాతి లక్షణో ఙీష్ న స్యాత్, అత ఆహ --గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః ।। ౭౫ ।।

అస్యా అనిత్యత్వాత్ క్వచిత్ సుబుత్పత్త్యనన్తరమపి సమాసః।

యథా సా హి తస్య ధనక్రీతేతి।

అన్యే త్వనిత్యత్వే న మానమ్, తత్రాజాదిత్వాట్టాబిత్యాహుః। అత ఏవ 'కుమ్భకారః' ఇత్యాదౌ షష్ఠీ సమాసోఽపి సుబుత్పత్తేః పూర్వమేవ। షష్ఠీసమాసాభావే చోపపదసమాసకృత ఏకార్థీభావ ఇతి న తత్ర వాక్యమితి భాష్యే స్పష్టమ్।

తత్ర హి 'షష్ఠీసమాసాదుపపదసమాసో విప్రతి షేధేన' ఇతి వార్త్తికమ్। అథవా 'విభాషా షష్ఠీ సమాసో యదా న షష్ఠీసమాసస్తదోపపదసమాసః' ఇతి తత్రప్రత్యాఖ్యానం చ।

యద్యప్యుపపదసమాసస్యాన్తరఙ్గత్వాభిప్రాయకమ్ 'న వా షష్ఠీసమాసాభావాదుపపదసమాసః' ఇతి వార్తికకృతోక్తమ్, తథాపి తదుభయప్రత్యాఖ్యానపరమ్, 'అథవా' ఇత్యాది భాష్యం పరిభాషాయాం సామాన్యతః కారకోపాదానేన కారకవిభక్త్యన్తేన కృద్భిః సమాసమాత్రస్య సుబుత్పత్తేః పూర్వమేవ లాభాత్।

ఏతేనైషా కారకతద్విశేషయోరుపాదాన ఏవేతి పరాస్తమ్। అస్యా విధ్యేకవాక్యత్వాభావేన విప్రతిషేధాది

శాస్త్రవత్ కార్యవ్యవస్థాపకత్వేనోపాదాన ఏవేత్యర్థాలాభాచ్చ।।

౭౬?

బహువ్రీహౌ తద్గుణసంవిజ్ఞానమపి ।। ౭౭ ।।అపినా అతద్గుణసంవిజ్ఞానమ్। తేషాం గుణానామవయవపదార్థానాం సంవిజ్ఞానం విశేషాన్వయిత్వమితి తదర్థః।

యత్ర సమవాయసమ్బన్ధేన సమ్బన్ధ్యన్యపదార్థః, తత్ర ప్రాయస్తద్గుణసంవిజ్ఞానమ్। అన్యత్ర ప్రాయోఽన్యత్। 'లమ్బకర్ణచిత్రగూ' ఉదాహరణే।

'సర్వాదీని, జక్షత్యాదయః' ఇతి చోదాహరణే। సర్వనామసంజ్ఞా సూత్రే భాష్యే స్పష్టా।।

౭౮?

తద్ధి ఉత్తరత్రోభయోః సమ్బన్ధార్థమ్। ఉదాహరణాని స్ఫుటాని।

నన్వనుదాత్తాదేరన్తోదాత్తాచ్చ యదుచ్యతే తద్వ్యఞ్జనాదేర్వ్యఞ్జనాన్తాచ్చ న ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ --స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్ ।। ౭౯ ।।

౮౦?

ఇతి సూత్రే భాష్యే।।

౮౧?

౮౨?

ఏకానుబన్ధకగ్రహణే సమ్భవతీతి త్వర్థో న భాష్యాదిసమ్మత ఇత్యన్యత్ర విస్తరః।।

నను 'కుటీరః' ఇత్యాదౌ స్వార్థికత్వాత్ స్వార్థికానాం ప్రకృతితో లిఙ్గవతనానువృత్తేర్న్యాయప్రాప్తత్వాత్ పుంస్త్వానుపపత్తిః, 'అప్కల్పమ్' ఇత్యత్ర నపంసకైకవచనయోరనుపపత్తిశ్చేత్యత ఆహ --క్వచిత్ స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవతనాన్యతివర్తన్తే ।। ౮౩ ।।

౮౪?

సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య ।। ౮౫ ।।

సన్నిపాతః = ద్వయోః సమ్బన్ధః, తన్నిమిత్తో విధిస్తం సన్నిపాతం యో విహన్తి, తస్యానిమిత్తమ్।

ఉపజీవ్యవిరోధస్యాయుక్తత్వమితి న్యాయమూలైషా।

సర్వవిధసన్నిపాతగ్రహణాదేవ 'వర్ణాశ్రయః ప్రత్యయో వర్ణవిచాలస్యానిమిత్తం స్యాత్' ఇత్యేతత్పరిభాషా

దోషనిరూపణావసరే వార్తికకృతోక్తమ్, -- 'న హి ప్రత్యయః పూర్వ పర సన్నిపాత నిమిత్తకః, స ఏవ చ సన్నిపాత శబ్దేన గృహ్యేత ఇతి మత్వా న ప్రత్యయః సన్నిపాతనిమిత్తకః ఇతి శఙ్కాయాం తదభ్యుపేత్యైవాఙ్గసంజ్ఞా తర్వ్యనిమిత్తం స్యాదిత్యేకదేశినోక్తమ్' ఇతి న తద్భాష్యవిరోధః।

కిఞ్చైవం 'శైవః, గార్గాయః, వైనతేయః' ఇత్యాదావప్యఙ్గసంజ్ఞాయా లోపనిమిత్తత్వానాపత్యా వర్ణాశ్రయ ఇత్యస్య వైయర్థ్యమ్।

సన్నిపాతలక్షణవిధిత్వమస్యా లిఙ్గమ్। స్వప్రవృత్తేః ప్రాక్ స్వనిమిత్తభూతో యః సన్నిపాతః, తద్విఘాతస్య స్వాతిరిక్తశాస్త్రస్య స్వయమనిమిత్తమితి ఫలతి।

న చ యఞాదిత్వసాపేక్షదీర్ఘస్య బహిరఙ్గతయాఽసిద్ధత్వాన్నాత్ర సన్నిపాతవిఘాత ఇతి వాచ్యమ్, ఆరోపితాసిద్ధత్వేఽపి వస్తుతస్తద్విఘాతస్య జాయమానత్వేనైతత్ప్రవృత్తేః।

కిఞ్చాన్తరఙ్గే కర్తవ్యే బహిరఙ్గస్యాసిద్ధత్వేఽపి తత్ర కృతే తస్యాసిద్ధత్వే మానాభావః।

ఏవఞ్చ పూర్వత్రాసిద్ధీయేఽపి కార్య ఏతత్పరిభాషాప్రవృత్తిర్భవత్యేవేతి చేత్, న; 'కష్టాయ' ఇతి నిర్దేశేనైతస్యా అనిత్యత్వాత్।

న చ 'కుమ్భకారేభ్యః, ఆధయే' ఇత్యాదావవ్యయసంజ్ఞాయా అనయా పరిభాషయా వారణపరభాష్యాసఙ్గ

తిః। అనయా పరిభాషయా లుగ్ మాభూత్, అవ్యయత్వం తు స్యాదేవ। లుకా హి తదీయసన్నిపాతస్య విఘాతః, నావ్యయసంజ్ఞయా। సంజ్ఞాఫలం త్వకచ్ స్యాదితి వాచ్యమ్, ఏతదుదాహరణపరభాష్యప్రామాణ్యేన సాక్షాత్పరమ్పరయా వా స్వనిమిత్తసన్నిపాతవిఘాతకస్య స్వయమనిమిత్యమిత్యర్థేనాదోషాత్। ఏతేనాత్రాకచ్ స్యాదిత్యపాస్తమ్।

న చ కార్యకాలపక్షే లుగేకవాక్యతాపన్నసంజ్ఞాబాధేఽప్యకజేకవాక్యతాపన్నాస్యాదితి వాచ్యమ్, అన్తరఙ్గాయాం తదేకవాక్యతాపన్నసంజ్ఞాయాం బహిరఙ్గగుణాదేరసిద్ధత్వాత్, లుగేకవాక్యతాపన్నా తు న గుణాదితోఽన్తరఙ్గా, ఉభయోరపి శబ్దతః సుబాశ్రయత్వాత్।

కష్టాయ। ఇతోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిరేవ, 'దోషాః ఖల్వపి సాకల్యేన పరిగణ్తాః' ఇతి భాష్యోక్తేరన్యత్రవిస్తరః।।

౮౬?

తాచ్ఛీలికే ణేఽణ్కృతాని భవన్తి ।। ౮౭ ।।

౮౮?

భ్రౌణహత్యే తత్వనిపాతనమస్యా జ్ఞాపకమ్।

నను 'సర్వకే, ఇచ్చకైః' ఇత్యాదౌ సర్వనావ్యయసంజ్ఞే న స్యాతామ్, అత ఆహ -- తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే ।। ౮౯ ।।

౯౦?

కైయటః। తన్న, సాహచర్యాదలుగ్వికరణస్యైవ గ్రహణే ప్రాప్తే పృథఙ్నిర్దేశస్య తజ్జ్ఞాపకత్వాసమ్భవాత్।

౯౧?

నను 'యుష్మభ్యమ్' ఇత్యాదౌ 'భ్యసః' ఇత్యత్ర భ్యమితి చ్ఛేదే భ్యసో భ్యమి కృతేఽన్త్యలోపే ఏత్వం స్యాత్, అత ఆహ --అఙ్గ వృత్తే పునర్వృత్తావవిధిః ।। ౯౨ ।।

అఙ్గే = అఙ్గాధికారే వృత్తమ్ = నిష్పన్నం యత్కార్యమ్, తస్మిన్ సతి పునరన్యస్యాఙ్గకార్యస్య వృత్తౌ = ప్రవృత్తావవిధానం భవతీత్యర్థః।

౯౩?

ఇదఞ్చ విధేయకోటౌ సంజ్ఞాపూర్వకత్వ ఏవ। 'తేన స్వాయమ్భువమ్' ఇత్యాది సిద్ధమ్॥

తథా నిలోడిత్యేవ సిద్ధే ఆనిగ్రహణాత్ --ఆగమశాస్త్రమనిత్యమ్ ॥ ౯౪ ॥

తేన సాగరం తర్తు_కామస్యేత్యాది సిద్ధమ్॥

౯౫?

తేన 'న విశ్వసేదవిశ్వస్తమ్' ఇత్యాది సిద్ధమ్॥

తథా చక్షిజో జిత్కరణాత్ --అనుదాత్తేత్త్వలక్షణమాత్మనేపదమనిత్యమ్ ॥ ౯౬ ॥

తేన 'స్ఫాయన్నిర్మోకః' ఇత్యాది సిద్ధమ్॥

౯౭?

కిఞ్చ జ్ఞాపితేఽప్యానీత్యస్య న సార్థక్యమ్, ఆడాగమశూన్యప్రయోగస్యాప్రసిద్ధేః।

ఏతేన యత్క్రైయటేన కేచిదిత్యాదినాఽస్యైవ వాగ్రహణస్య తదనిత్యత్వజ్ఞాపకతోక్తా, సాఽపి చిన్త్యా,ప్రత్యాఖ్యానపరభాష్యవిరోధాత్, తనాది సూత్రే కృఞ్గ్రహణస్య భాష్యే ప్రత్యాఖ్యానాచ్చ। చక్షిజో జకారస్యాన్తేదిత్వాభావసమ్పాదనేన చారితార్థ్యాచ్చ॥

ఏవమేవ --ఆతిదేశికమనిత్యమ్ ॥ ౯౮ ॥

ఏవమేవ --సర్వవిధిభ్యో లోపవిధిరిడ్విధిశ్చ బలవాన్ ॥ ౯౯ ॥

ఇత్యాది భాష్యానుక్తం బోధ్యమ్। 'స్వాయమ్భువమ్' ఇత్యాది లోకేఽసాధ్వేవ, ఇత్యన్యత్ర విస్తరః॥

యదపి - నను హన్తేరయఙ్లుక్యాశీర్లిఙి వధాదేశో న స్యాత్, అత ఆహ --ప్రకృతిగ్రహణే యఙ్లుగన్తస్యాపి గ్రహణమ్ ॥ ౧౦౦ ॥

షాష్ఠద్విత్వస్య ద్విఃప్రయోగసిద్ధాన్తేన ప్రయోగద్వయరూపే సముదాయే ప్రకృతిరూపత్వబోధనేనేదం న్యాయసిద్ధమ్।

అత ఏవ జుహుధీత్యాదౌ ద్విత్వే కృతే ధిత్వసిద్ధిరితి। తదపి న, భాష్యేఽదర్శనాత్। కిఞ్చ తేన సిద్ధాన్తేన ప్రత్యేకం ద్వయోస్తత్వబోధనేఽపి సముదాయస్య తత్వబోధనే మానాభావః।

అన్యథా త్వదుక్తరీత్యా 'ఏకాజ్ద్విర్వచన' న్యాయేన సముదాయస్యైవాదేశాపత్తౌ తదసఙ్గతిః స్పష్టైవ।

తస్మాదుత్తరఖణ్డమాదాయైవ యథాయోగం తత్తత్కార్యప్రవృత్తిర్బోధ్యా।

౧౦౧?

అనూద్యమాన విశేషణేషు తన్నియామికా పరిభాషా నోపతిష్ఠత అతి తదర్థః।

విధ్యఙ్గభూతానాం పరిభాషాణాం విధేయేనాసిద్ధతయా సమ్బన్ధాసమ్భవేఽపి తద్విశేషేణవ్యవస్థాపకత్వేన

చరితార్థానాం తద్విశేషేణవ్యవస్థాపకత్వే మానాభావ ఇతి తర్కమూలేయమ్।

౧౦౨?

ఏతేన 'క్రియాకారకసమ్బన్ధోన్తరఙ్గః' ఇతి తన్నిమిత్తా విభక్తిరన్తరఙ్గా, ఉపపదార్థేన తు యత్కిఞ్చిత్ క్తియాకారకమూలకః సమ్బన్ధ ఇతి తన్నిమిత్తా విభక్తిర్బహిరఙ్గేత్యపాస్తమ్, 'నమస్యతి' ఇత్యత్ర నమః పదార్థేఽపి క్రియాకారకాభావే నైవాన్వయాత్। అత్ర చ నమః పదార్థస్యాపి క్రియాత్వం ముణ్డయతౌ ముణ్డస్యేవ।

నను 'అదముయఙ్' ఇత్యాదౌ పూర్వస్యాపి ముక్త్వాపత్తిః, అత ఆహ --
అనన్త్యవికారోఽన్త్యసదేశస్య ।। ౧౦౩ ।।

అనన్త్యసదేశానన్యసదేశయోరేకప్రయోగే యుగపత్ప్రాప్తవన్త్యసదేశస్యవేతి తదర్థః। అన్యథా ధాత్వాదేర్నత్వసత్వే'నేతా' 'సోతా' ఇత్యాదావేవ స్యాతామ్, న తు 'నమతి' 'సిఞ్చతి' ఇత్యాదౌ।

అన్త్యవికార ఇతి చ లిఙ్గమ్।

అన్త్యేన సమానో దేశో యస్య సోఽన్త్యసదేశః। తత్వం చాన్త్యవర్ణతద్వర్ణయోరితరావ్యవధానేన బోధ్యమ్।

కర్తవ్యా ప్రతివిధేయం దోషేషు, ప్రతివిధానం చోదత్తనిర్దేశాత్ సిద్ధమిత్యుపసంహారాత్। 'మిమార్జిషతి' ఇత్యర్థం చైషా। తత్ర వృద్ధేః పూర్వమన్తరఙ్గత్వాత్ ద్విత్వే పరత్వాదభ్యాసకార్యే తతోఽభ్యాసేకారస్య వృద్ధివారణాయావశ్యకీ। న చ వృద్ధౌ పునరభ్యాసహ్రస్వత్వేన సిద్ధిః, 'లక్ష్యే లక్షణస్య' ఇతి న్యాయేన పునరప్రవృత్తేః।

ఏతత్సూత్రే ప్రయోజనాన్యేతస్యాః పరిభాషాయా న భవన్తి,
వ్యర్థాదావనత్యసమానాదేశయణోఽభావాదితి। 'నైతాని

ఏతస్యాః ప్రయోజనాని' ఇతి పాఠోఽపి క్వచిద్ దృశ్యతే।

నానర్థకేఽలోఽన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారే ।। ౧౦౪ ।।

౧౦౫?

నను స్వస్రాదిత్వప్రయుక్తో మాతృ శబ్దస్య జీబ్నిషేధః పరిచ్ఛేత్తృవాచకమాతృశబ్దేఽపి
స్యాత్,అత ఆహ --

అవయవప్రసిద్ధేః సముదాయప్రసిద్ధిర్బలీయసీ ।। ౧౦౬ ।।

తేన శుద్ధ రూఢస్య జననీవాచకస్యైవ గ్రహణమ్, న పరిచ్ఛేత్తృవాచకస్య। 'యోగజబోధే
తదనాలిఙ్గితశుద్ధరూఢజోపస్థితిః ప్రతిబన్ధికా' ఇతి వ్యుత్పత్తిరేవ తద్బీజమ్।
రథకారాధికరణన్యాయసిద్ధోఽయమర్థః।

వీనామితి, తత్, న; తథా సతి 'దీవేధీవీటామ్' ఇత్యేవ వదేదితేయన్యే।।

నను వాతాయనార్థే గవాక్షేఽవజో వైకల్పికత్వాత్ 'గోక్షః' ఇత్యాద్యపి స్యాత్, అత ఆహ --
వ్యవస్థితవిభాషయాపి కార్యాణి క్రియన్తే ।। ౧౦౭ ।।

౧౦౮?

౧౦౯?

౧౧౦?

సహచరితాసహచరితయోః సహచరితస్యైవ గ్రహణమ్ ।। ౧౧౧ ।।

౧౧౨

శ్రుతేనైవ సమ్బన్ధః, నానుమితేన ప్రకరణాదిప్రాప్తేనేత్యర్థః। ప్రకరణాదితః
శ్రుతేర్బలవత్వాదితి భావః।

ఏవం చ తత్ర లిఙ్గమస్థ్యాదీనామేవ విశేషణమ్, నాఙ్గస్య శిశీలుగ్నుమ్విధిషు తు గృహ్యమాణస్యాభావాత్ ప్రకరణప్రాప్తఙ్గస్యైవ విశేషణమ్।

౧౧౩

తత్తద్విభక్తివిశేషాద్యనువాదేన విహితో హి సమాసాదిః ప్రతిపదోక్తః, తస్యైవ గ్రహణమ్, శీఘ్రోపస్థితికత్వాత్। ద్వితీయో హి విలమ్బోపస్థితికః। 'పై' ఇత్యస్య 'పా' ఇతి రూపం లక్షణానుసన్ధానపూర్వకం విలమ్బోపస్థితికమ్। పిబతేస్తు

౧౧౪?

ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్తిః ।। ౧౧౫ ।।'దేవదత్తాదయో భోజ్యన్తామ్' ఇత్యత్ర భుజివత్।।

నన్వేవం సంయోగసంజ్ఞాసమాససంజ్ఞాఽభ్యస్తసంజ్ఞా అపి ప్రత్యేకం స్యుః, అ ఆహ -- క్వచిత్సముదాయేఽపి ।। ౧౧౬ ।।

'గర్గాః శతం దణ్డ్యన్తామ్, అర్థినశ్చ రాజానో హిరణ్యేన భవన్తి' ఇత్యాదౌ దణ్డనవత్। లక్ష్యానురోధేన చ వ్యవస్థా।।

౧౧౭

అసతి యత్నే స్వరూపేణోచ్చారితో గుణో న భేదకః, న వివక్షిత ఇత్యర్థః।

జాతిపక్షే తు నాస్యోపయోగ ఇతి బోధ్యమ్। 'యూ' ఇత్యాదౌ దీర్ఘమాత్రవృత్తిజాతినిర్దేశాన్న క్షతిరిత్యన్యత్ర విస్తరః।।

నను 'సర్వనామాని' ఇత్యత్ర ణత్వాభావనిపాతనేఽపి లోకే సణత్వప్రయోగస్య సాధుత్వం స్యాత్, అత ఆహ --బాధకాన్యేవ నిపాతనాని ।। ౧౧౮ ।।

స్థాన్యరూపే స్వర ఉచ్చారణీయే తత్తదుచ్చారణం వివక్షార్థమ్।

ఇత్యాదౌ స్థాన్యనురూపతయానునాసిక ఏవోచ్చారణీయే నిరనునాసికోచ్చారణాత్ తద్వివక్షా। ఏతదర్థమేవాసతి యత్న ఇత్యుక్తమ్।

'అబాధకాన్యపి నిపాతనాని' ఇతి తు భాష్యవిరుద్ధమ్।।

ననూఖధాతోర్ద్విత్వే స్వత ఏవ హ్రస్వత్వాత్ పూర్వమభ్యాసహ్రస్వాప్రాప్తౌ హలాదిః శేషే సవర్ణ దీర్ఘే హ్రస్వాపత్తిః, అత ఆహ -పర్జన్యవల్లక్షణప్రవృత్తిః ।। ౧౧౯ ।।

ఏవం చ హ్రస్వస్యాపి హ్రస్వే కృతే 'లక్ష్యే లక్షణస్య' ఇతి న్యాయేన న పునర్హ్రస్వః। తదుక్తమ్

సమ్ప్రార్థ్గాష్టాఽధ్యాయ్యాచార్యేణైకశ్రుత్యా పఠితేత్యత్ర న మానమ్। క్వచిత్పదస్యైకశ్రుత్యాపి పాఠః, యథా దాణ్డినాయనాదిసూత్రే ఐక్ష్వాకేతి। యద్యప్యధ్యేతార ఏకశ్రుత్యైవాఙ్గాని పఠన్తి బ్రహ్మణవత్, తథాపి వ్యాఖ్యానతోఽనునాసికత్వాదివదుదాత్తనిపాతనాదిజ్ఞానమిత్యాహుః।

అన్తరఙ్గాదుపజీవ్యాదపి బలీయాంస ఇత్యర్థః।

'చతుర్భ్యః' ఇతి తు స్పష్టార్థమేవ। అత ఏవ తత్ర్రప్రత్యఖ్యానం భాష్యోక్తం సఙ్గచ్ఛతే।

నన్వత్యన్తస్వార్థికానామర్థప్రత్యాయకత్వరూపప్రత్యయత్వానుపపత్తిః, అత ఆహ -- అనిర్దిష్టార్థాః ప్రత్యయాః స్వార్థే ।। ౧౨౧ ।।

యస్యార్థః ప్రకృత్యా ప్రత్యాయ్యతే, సోఽపి ప్రత్యయ ఇత్యస్యాప్యఙ్గీకారాత్ తస్య ప్రత్యయత్వమితి న దోషః।

యోగవిభాగాదిష్టసిద్ధిః ।। ౧౨౨ ।।ఇష్టసిద్ధిరేవ, న త్వనిషటాపాదనం కార్యమిత్యర్థః। తత్తత్సమానవిధికద్వితీయయోగేన విభక్తస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనమేతద్బీజమ్।।

౧౨3?

౧౨౪?

నను 'ద్రోగ్ధా ద్రోగ్ధా, ద్రోఢా ద్రోఢా' ఇత్యాదౌ ఘత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్ పూర్వం ద్విత్వే ఏకత్ర ఘత్వమ్, అపరత్ర ఢత్వమిత్యస్యాప్యాపత్తిరత ఆహ --పూర్వత్రాసిద్ధమద్విత్వే ।। ౧౨౫ ।।

౧౨౬?

నను 'వివ్యాధ' ఇత్యాదౌ పరత్వాద్ధలాదిఃశేషే వస్య సమ్ప్రసారణం స్యాత్, అత ఆహ -- సమ్ప్రసారణం తదాశ్రయం చ కార్యం బలవత్ ।। ౧౨౭ ।।

యత్తు --క్వచిద్ వికృతిః ప్రకృతిం గృహ్ణాతి ।। ౧౨౮ ।।

తథా --ఔపదేశికప్రాయోగికయోరౌపదేశికస్య గ్రహణమ్ ।। ౧౨౯ ।।

ఆత్వవిషయ ఏవాత్మనేపదమ్, ప్రయోగస్థానామేవానుకరణస్య ఘుసంజ్ఞా సూత్రే భాష్యే స్పష్టముక్తత్వాదిత్యన్యే। అన్త్యాపి తత్ర తత్రోపదేశగ్రహణం కుర్వతః సూత్రకృతోవార్త్తికకృతశ్చాసమ్మతా।

'ఇహ హి వ్యాకరణే సర్వేష్వేవ సానుబన్ధకగ్రహణేషు రూపమాశ్రీయతే --యత్రాస్యైతద్రూపమితి, రూపనిర్గ్రహశ్చ శబ్దస్య నాన్తరేణ లౌకికం ప్రయోగమ్, తస్మింశ్చ లౌకికే ప్రయోగే సానుబన్ధకానాం ప్రయోగో నాస్తీతి కృత్వా ద్వితీయః ప్రయోగ ఉపాస్యతే, 'క ఉపదేశో నామ' ఇతి ఘుసంజ్ఞాసూత్రస్థ భాష్యేణ ప్రాయోగికాసమ్భవే తద్గ్రహణమిత్యర్థస్య లాభేన భాష్యాసమ్మతా చ ।

౧౩౦

తదపి న, భాష్యానుక్తత్వాత్। ఏకాజ్గ్రహణస్య వధివ్యావృత్త్యర్థమావశ్యకత్వాచ్చ।

న చ వధిస్థాన్యుపదేశ ఏకాజేవేతి వాచ్యమ్, సాక్షాదుపదేశసమ్భవేనైతద్విషయే స్థాన్యుపదేశాగ్రహణాత్, ఉపదేశాత్వావచ్ఛేదేనైకాజిత్యర్థాచ్చ।

న చ భాష్యే యజ్ లోపో 'బేభిదితా' ఇత్యాదావిట్ప్రవృత్త్యర్థముపదేశేఽనుదాత్తాదేకాచః శ్రూయమాణాదజ్ఞాదిత్యర్థే సనీట్ప్రతిషేధో వక్తవ్యః, 'బిభిత్సతి' ఇతి దోషోపన్యాసవద్ యఙ్లుకి దోషాణాముపన్యాసేన తత్రేడిష్టః।

యఙ్లోపేత్యాది భాష్యం తూపక్రమోపసంహారబలేన న యఙ్లుగ్విషయమ్।

కిఞ్చ, తస్య తద్విషయకత్వే యఙ్లోపే స్థానివత్త్వస్యైవయఙ్లుక్యుపాయాప్రదర్శనేన న్యూనత్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్, ఇడ్విషయే యఙ్లుకో లోకేఽనభిధానేన ఛన్దసి సర్వవిధీనాం వైకల్పికత్వేన చ తత్ర దోషానుపన్యాసేనాదోషాత్। అన్యథా 'ఏకాజ్గ్రహణం కిమర్థమ్' ఇతి ప్రశ్నస్య 'ఉత్తరత్ర జాగర్త్యర్థమిహ వధ్యర్థమ్' ఇత్యుత్తరస్య చ భాష్యే నిరాలమ్బనత్వపత్తేః।

న చార్ద్ధధాతుకాక్షిప్తధాతోరేకాచ ఇతి విశేషణమ్। ఏవం చ 'బిభిత్సతి' ఇత్యాదావుత్తరఖణ్డస్య ధాతోరేకాచ్త్వమస్త్యేవ, ఉత్తరఖణ్డేఽస్తిత్వవత్। ఏతచ్చ 'దయతేః' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్। ఏవం చ ప్రకృతభాష్యాసఙ్గతిరితి వాచ్యమ్ ; ఆక్షేపే ఆక్షిప్తస్యాన్వయే చ మానాభావాత్।

యఙ్లుగన్తే గణాన్తరప్రయుక్తవికరణస్యాప్రాప్త్యా న భవన్తి।

ఛాన్దసత్వాదేవ కార్యాన్తరాణామపి ఛన్దసి దృష్టప్రయోగేష్వదృష్టానామభావో బోధ్యః।

భాషాయాం తు తాదృశానామభావ ఏవ। శ్తిప్శబాదినిర్దేశాస్తు 'భవతేరః' ఇత్యాది సూత్రస్థతన్నిర్దేశవన్నార్థసాధకా ఇత్యన్యత్ర విస్తరః।।

నను 'జభో౽చి, రధేశ్చ, నేట్యలిటి' ఇత్యేవ సూత్ర్యతామ్, కిం ద్వీరధిగ్రహణేనేత్యాహ --
పదగౌరవాద్ యోగవిభాగో గరీయాన్ ।। ౧౩౧ ।।

౧౩౨?

ఇతి శాస్త్రశేషనామకం తృతీయం ప్రకరణమ్।।

ఇతి శ్రీమన్మహోపాధ్యాయశివభట్టసుతసతీగర్భజనాగోజీభట్టకృతః పరిభాషేన్దుశేఖరః సమాప్తః।।